

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

ЯНГОЛИ У ДЕКОРІ ПАЛАЦУ ІВАНА МАЗЕПИ В БАТУРИНІ

Торонто, 2023

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

представляють науково-популярне видання:

ЯНГОЛИ У ДЕКОРІ ПАЛАЦУ ІВАНА МАЗЕПИ В БАТУРИНІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК

Світлій пам'яті д-р Юрія Коваленка

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник і відповідальний редактор Володимир Мезенцев

Фотографії Володимира Мезенцева, Оксани Ломко, Тетяни Кудлай,
Ольги Ковалевської, Федора Полякова, Марії Кузьмин

Комп'ютерна графіка та малюнки Сергія Дмитрієнка

Консультанти і рецензенти: д-р Олексій Сокирко (Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка), д-р Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ, Київ)

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.

9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6

Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редакторка Софія Сосняк

Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Це видання здійснено коштом Фундації «Будучність», Дослідного
інституту «Україніка» та “Delta Bingo cGaming Centre” у Торонто.

© Володимир Мезенцев, 2023

© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2023

На передній обкладинці фрагменти полив'яної пічної кахлі з образом янгола типу 72-А з розкопок залишків резиденції гетьмана Івана Мазепи на околиці Батурина Гончарівка. Світлина В. Мезенцева, комп'ютерний дизайн обкладинки С. Дмитрієнка.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2023

TRIDENT Associates Printing
Українська Друкарня ТРИЗУБ

tel. 905-469-3553 • cell 416-856-2147
1-800-216-9136
tridentprinting@hotmail.com

ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ БАТУРИНА ПІД ЧАС ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Великомасштабна агресія Росії проти України з 2022 р. призупинила розкопки у м. Батурині Чернігівської обл., які проводили щоліта українські й канадські археологи та історики в 1995-2021 рр. Однак у воєнний час учасники проекту дослідження історії та культури цієї столиці козацької держави в Канадському інституті українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні та його відділі м. Торонто в Канаді, а також у Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка м. Чернігова в Україні продовжили вивчення важливих артефактів, знайдених археологами у Батурині в попередні роки, які ще не були осмислені та опубліковані.

Наші щорічні науково-популярні буклети 2011-21 рр. головно представляли результати розкопок Батурина тих років. Після їх припинення через військові дії на сході й півдні України від 2022 р. автори присвятили минулорічний буклет археологічним знахідкам кахлів з фігурами козаків та європейських найманців з війська гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.).¹ Ця брошура уперше детально розгляне і проілюструє зображення янголів на кахлях печей Мазепиного палацу та пересічних жител Батурина рубежу XVII-XVIII ст. (іл. 12-21). Порівняємо їх з такими мотивами на пічних кахлях та інших творах мистецтва України, Польщі та Італії Нового часу й покажемо впливи європейського барокового мистецтва на гетьманську столицю (іл. 22-39).

Вже 23 роки поспіль КІУС та Дослідний інститут «Україніка» у Торонто спонсорують Батуринський проект. У 2021-23 рр. Вічний фонд д-р Богдана Стефана Запутовича і д-р Марії Грицайко-Запутович при КІУС та Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при відділі цього інституту в Торонто підтримали проект щедрими грантами. Щиро дякуємо директорці КІУС проф. Наталії Ханенко-Фрізен, директору названого Центру проф. Франку Сисину та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги Українців Канади мгр Оресту Стецеву за багаторічне фінансування історико-археологічного і архітектурно-мистецького вивчення Батурина й поширення наших буклетів.

Батуринський проект адмініструється Центром українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Торонтському відділі КІУС ([https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-pro-](https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-pro)

Іл. 1. Св. п. археолог д-р Юрій Коваленко, штаб-сержант ЗСУ (1966-2023 рр.). Фото з Фейсбуку його вдови Оксани Коваленко.

grams/jacyk-centre/baturyn-project.html). Колишній директор КІУС, провідний історик гетьманської держави проф. Зенон Когут заснував цей проект і керував ним у 2001-15 рр.² Він лишається його авторитетним академічним дорадником, співавтором наших буклетів та статей про нові історико-археологічні студії столиці Гетьманщини. Науковий працівник Торонтського відділу КІУС д-р Володимир Мезенцев брав участь у розкопках Батурина як співкерівник археологічної експедиції у 2001-13 рр. (іл. 2). Він є виконавчим директором Батуринського проекту в Канаді. Фонд Катедр Українознавства у Нью-Йорку виділяє щорічні субсидії на цей проект.

Батуринська археологічна експедиція базується при Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін Чернігівського університету. Директор цього інституту, відомий історик Лівобережної України проф. Олександр Коваленко активно допомагає вивченню батуринської старовини. Головою експедиції є науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині археолог Юрій Ситий (Чернігів, іл. 2).

У 2022-23 рр. дослідження Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Дослідний інститут «Україніка», Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова Борис Михайлець), Ліга Українців Канади – відділ у Торонто (голова Микола Литвин), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), торонтський відділ Ліги Українок Канади (голова Наталя Попович), Кредитова спілка «Будучність» (персональна подяка головній управительці Оксані Процюк-Чиж), Українська кредитова спілка (персональна подяка головному управителю Тарасу Підзамецькому),

Іл. 2. Керівники Батуринської археологічної експедиції (ліворуч): Юрій Ситий, Вячеслав Скороход (Чернігівський університет), Володимир Мезенцев (КІУС) і Юрій Коваленко (Національний заповідник «Глухів»), 2012 р.

Фундація «Прометей» ім. Стефанії Швед та Степана Онищука (голова Міка Шепард) і «Benefaction Foundation» у Торонто.

Вшануємо і оприлюднимо імена добродіїв у Канаді та Америці, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2022-23 рр. Це є вельмишановні Оленка Негрич, д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Мирон та Олена Дилинські, д-р Ернест Еващук, Орест і Тетяна Джулинські, Володимир та Христина Кудрики, проф. Віктор Палис, Роман і Дарія Пількови, Євгенія Мельничук, письменник Микола Латишко, Наталя та Іван Ємці, Михайло Гуцман (Торонто), д-р Юрій та Орися Лисики (Ошава, Онтаріо), Марта Олійник (Монреаль), Майкл-Стівен Гумницький (Мерфрісборо, Тенессі) та д-р Марія Грицеляк (Парк-Рідж, Іллінойс). Дослідники Батурина щиросердно дякують названим українським громадським організаціям, кредитівкам, фундаціям і високоповажним благодійникам за їхню щедрю підтримку проєкту вже 23 роки, особливо під час війни в Україні. Персонально відзначимо Оленку Негрич та д-р Юрія Іванчишина з Торонто за гетьманські дари на продовження Батуринського проєкту цього року. Ваша добродійність є також важливою моральною підтримкою дослідників історії та культури України у теперішній буремний час.

Велика подяка належить голові редакційної колегії *Гомону України/Ukrainian Echo* д-р Олегу Романишину, редакторці тижневика Оксані Соколик, мовній ре-

дакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнеру Михайлу Гуцману за фахову підготовку до друку й публікацію довгих і багатоілюстрованих статей про вивчення Батурина українською та англійською мовами у цій авторитетній газеті понад 20 років, а також дванадцяти буклетів у її видавництві. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців всебічно підтримують Батуринський проєкт у громаді, допомагають його фінансуванню, досконало організують, спонсорують і рекламують публічні лекції В. Мезенцева про останні студії старожитностей гетьманської столиці в Торонто та оприлюднюють наші буклети й статті на цю тему на вебсайтах Дослідного інституту «Україніка» і Ліги Українців Канади.³

Запропонований буклет є дванадцятим випуском у серії подібних щорічних публікацій авторів про результати історико-археологічного вивчення ранньо-

Іл. 3. Ю. Коваленко на околиці Батурина Гончарівка 2015 р. Світлина М. Кузьмін.

Іл. 4. Ю. Коваленко з металодетектором на розкопках залишків маєтку І. Мазепи на Гончарівці 2012 р. Знімок В. Мезенцева.

модерного Батурина в 2010-23 рр. У попередніх випусках розглянуті розкопки залишків палацу І. Мазепи, реконструкції його архітектури і декору, фортифікація міста, геральдичні емблеми, культура й побут козацької верхівки, художні ремесла, економічні та мистецькі зв'язки гетьманської столиці з Заходом.⁴ Дуже дякуємо Фундації «Будучність» (голова ради директорів Роман Медик) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президенту О. Стецеву за покриття коштів видання шести останніх брошур тої серії у 2018-23 рр.

Ці гарно видані науково-популярні багатоілюстровані історико-археологічні й архітектурно-мистецькі праці авторів про столицю козацької держави рекомендуються широкому колу читачів і вченим, усім шанувальникам української старовини. Останні сім буклетів 2017-23 рр. можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонто за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com). Одинадцять брошур 2012-23 рр. розповсюджує Видавництво КІУС в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; <https://www.ciuspress.com/product-category/archaeology/?v=3e8d115eb4b3>; <https://www.ciuspress.com/?v=3e8d115eb4b3>).

* * *

У 2022-23 рр. дослідження В. Мезенцевим вбрання, озброєння й спорядження козаків та західних найманців у війську І. Мазепи і підготовку цього буклету консультували знавець військової справи та еліти Геть-

манщини, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка д-р Олексій Сокирко; відомий фахівець з одягу й взуття України та Європи Нового часу митець Сергій Шаменков (Одеса); учасниця розкопок у Батурині та дослідниця його ранньомодерних керамічних виробів, наукова співробітниця Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ) д-р Людмила Мироненко; знаний мазеполог і спеціалістка з козацьких портретів, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ д-р Ольга Ковалевська; відома дослідниця історії будівництва та розписів Софійського собору Києва, завідувачка науково-дослідним відділом Інституту «Свята Софія» проф. Надія Нікітенко; вчена секретарка Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» д-р Наталія Сасенко та завідувачка його відділом археології Каріна Солдатова. Красно дякуємо названим науковцям за слушні поради, дискусії, рецензії й відгуки на наш минуло-

Іл. 5. Оголошення з Фейсбуку О. Коваленко.

Іл. 6. Колектив Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» біля реконструйованої резиденції гетьманів на цитаделі батуринської фортеці у червні 2023 р. Це і сусіднє фото О. Ломко.

річний буклет та обговорення першого варіанту цієї праці. Висловлюємо також подяку директорці Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робарте Торонтського університету д-р Ксені Кебузинській за цінні бібліографічні консультації В. Мезенцева і допомогу йому в розшуках рідкісних видань.

Дотепер російські повітряні напади та диверсії щасливо минули Батурин. Там збереглись реконструйовані цитадель, палаци гетьманів, судова палата і церкви XVII-XIX ст. та усі музеї старожитностей і експонати заповідника «Гетьманська столиця». Незважаючи на тяжкі умови воєнного часу, його працівниці активно продовжують наукові дослідження і публікації та проводять екскурсії, на диво, численним відвідувачам Батурина⁵ (іл. 6-8, 10, 40).

За 2023 р. співробітниця батуринського заповідника провели 2,437 екскурсій українською і англійською мовами, презентували 130 публічних лекцій, з них 80 онлайн, і опублікували 180 академічних і науково-популярних статей, головню про життя і діяння гетьманів, Батуринську трагедію 1708 р., історію та культуру міста українською, англійською, німецькою і польською мовами.⁶ Завдяки їхній невтомній праці шириться розголос у світі про славу й трагічну долю столиці козацької України.

Заповідник опублікував черговий збірник наукових статей *Батуринська старовина*, випуск 9 (13), за редакцією Н. Ребрової, О. Коваленка та ін. (Ніжин, 2023). Коштом Фонду Катедр Українознавства у США Ю. Ситий видав свою монографію *Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»* (Чернігів, 2023). Це є перша

Іл. 7. Духовенство Чернігівської єпархії ПЦУ з учасниками заходу «Молитва за Україну» з нагоди Дня Незалежності України у Батурині 22 серпня 2023 р.

книга, що підсумувала вивчення у 1995-2021 рр. археологічних пам'яток на території Батурина та околиць від епохи неоліту до кінця козацької доби. Вона буде потрібна усім дослідникам старожитностей міста.

Цьогоріч батуринський заповідник успішно влаштував виставку в Державному історико-культурному заповіднику «Хотинська фортеця» у м. Хотині Чернівецької обл. Там представили археологічні знахідки з резиденцій І. Мазепи та його генерального писаря, наступного гетьмана на еміграції Пилипа Орлика (1709-42 рр.) в Батурині. Цю виставку оглянуло 37 тис. осіб.

У Музеї археології Батурина створюється нова експозиція, яку відкриють для відвідувачів у квітні 2024 р. Генеральна директорка д-р Наталія Реброва, вчена секретарка Н. Саєнко, співробітниця заповідника К. Солдатова, Оксана Ломко і Тетяна Кербут понад 20 років тісно співпрацюють з членами Батуринської археологічної експедиції в Україні та Канаді, пересилають необхідні інформації та фото археологічних знахідок з того музею і його фондів, надають консультації й відгуки на наші публікації.

Тож, попри військові дії на сході й півдні України, українські й канадські вчені та музейниці продовжують дослідження і популяризацію історії та культури гетьманського Батурина і публікації статей та буклетів для науковців й широкого загалу. Їхні наукові напрацювання і збереження спадщини столиці козацької держави живлять національну свідомість та патріотизм, підсилюють фронт боротьби з московськими фальсифікаціями минулого України і пропагандою. Батуринські студії стали особливо актуальними під час

Іл. 8. Експерсія молоді у цитаделі Батурина 2023 р.
Світлина з вебсайту Національного заповідника
«Гетьманська столиця». Посилання 5.

великомасштабного вторгнення Росії та цілеспрямованого нищення агресорами національного культурного надбання нашого народу і його історичної пам'яті. Після перемоги ЗСУ над загарбниками й звільнення південно-східних українських земель від ворожої окупації плануємо скоро відновити щолітні планомірні розкопки у Батурині.

2023 р. у науково-популярному журналі *Archaeology* (Нью-Йорк) Археологічного інституту Америки вийшла важлива гарно ілюстрована англomовна стаття про Батурин як бастіон козацької незалежності та культури, його розорення царем Петром I та про цікаві знахідки там українських і канадських археологів.⁷ Редактор того часопису підготував цю працю за детальними консультаціями із З. Когутом, В. Мезенцевим та видатним істориком Гетьманщини і мазепознавцем проф. Тетяною Таїровою-Яковлевою, колишньою директоркою Центру з вивчення історії України Петербурзького університету, яка тепер є незалежною дослідницею. Така публікація у престижному і масово розтиражованому археологічному журналі США та оприлюднення статті на його вебсайті демонструє інтерес вчених, видавців і широкої громадськості на Заході до історії та культури столиці козацької України та її археологічних дослідів. Це сприятиме більшій обізнаності з нашим Батуринським проєктом у англomовному світі.

З глибоким сумом сповіщаємо, що 14 березня цього року в бою з російськими загарбниками на Луганщині загинув відомий археолог та історик д-р Юрій Коваленко (1966-2023 рр.), наш дорогий колега і друг (іл. 1-5). Він завідував науково-дослідним від-

ділом Національного заповідника «Глухів» та викладав археологію України у Глухівському національному університеті.⁸ В 2005-20 рр. Ю. Коваленко у складі українсько-канадської археологічної експедиції брав активну участь в розкопках Батурина, знайшов залишки Троїцького собору та споруд Мазепиною маєтку, зруйнованих царським військом у 1708 р., і багато поховань жертв тої навали, був співавтором наших статей про археологічні пошуки там 2016-20 рр. англійською мовою⁹ (іл. 2-4).

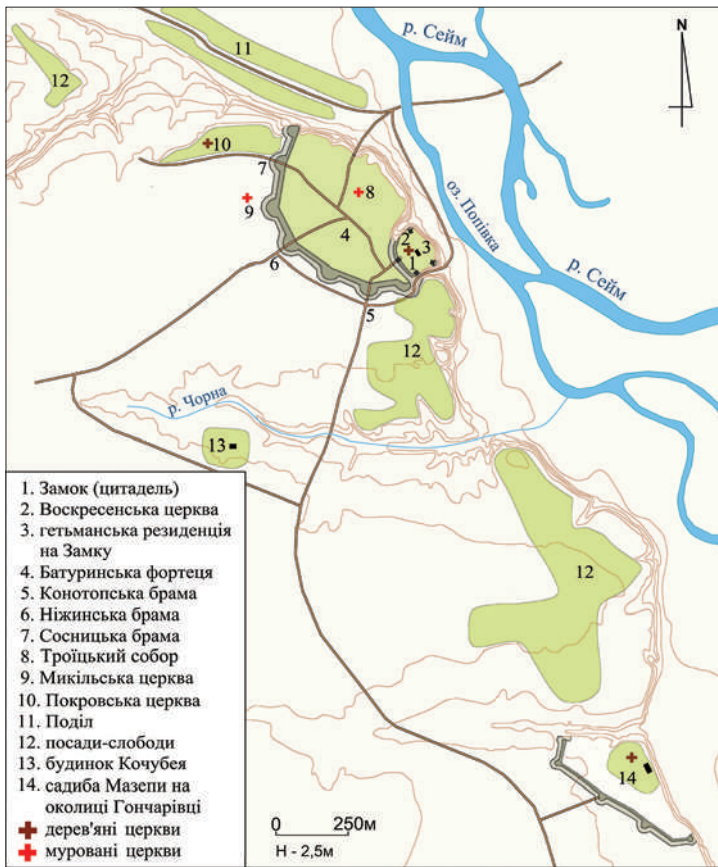
Як відданий патріот, 2020 р. він добровільно вступив до лав ЗСУ, брав участь у боях з російськими нападниками на півдні й сході України в 2022-23 рр. до останньої миті свого життя.¹⁰ Цю працю присвячено світлій пам'яті полеглого героя-захисника Батьківщини, знаного археолога і дослідника батуринської давнини – Юрія Коваленка.

СТОЛИЦЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У наших попередніх буклетах на основі археологічних і писемних джерел детальніше розглянуто історію Батурина за княжої та козацької епох та його героїчну оборону, штурм і нищівне розорення російською армією у 1708 р.¹¹ Тут лише коротко нагадаємо, що 1669 р. це місто обрали столицею козацької держави. Воно найбільше процвітало за правління маєтатного гетьмана європейської освіти й виховання Івана Мазепи (1687-1709 рр.) (іл. 9-11). Тоді його столиця і країна козаків були відомі далеко на Заході. Гетьман сприяв поширенню європейських культурних впливів у Батурині.

Як відомо, 1708 р. І. Мазепа в союзі зі шведським королем Карлом XII повстав проти утисків автономії та самоврядування козацької України царатом. Того ж року Петро I кинув царське військо проти повсталого Батурина, яке зрадою вдерлось до фортеці. Задля помсти непокірному гетьману та покарання його столиці за антимосковський виступ нападники масово стратили полонених козаків і сердюків гетьманської гвардії, вирізували усіх мирних мешканців, разом 11-14 тис. батуринців, пограбували й спопелили місто та вивезли цінності до Росії.¹²

Через 42 роки гетьман Кирило Розумовський (1750-64 рр.) відбудував і заселив зруйнований Батурин та призначив його знову головним містом козацької держави незадовго до її ліквідації Російською імперією 1764 р. У період бездержавності України колишня гетьманська столиця все більш підупадала й пере-

Іл. 9. План Батурина з околицями до зруйнування 1708 р. Реконструкція Ю. Ситого, В. Мезенцева та О. Бондаря, комп'ютерна графіка О. Бондаря 2017 р.

творилась на аграрне містечко за советської влади.

У самостійній Україні понад 20 років держава здійснює програму урбанізації та відродження Батурина.¹³ Завдяки активній діяльності Національного заповідника «Гетьманська столиця» там зберігаються, досліджуються і реставруються пам'ятки зодчества XVII-XIX ст., створено п'ять музеїв, величні скульптурні монументи і меморіали, що прославляють козачину, І. Мазепу, П. Орлика, К. Розумовського та інших гетьманів, вшановується пам'ять жертв московської навали 1708 р., розвиваються пізнавальний туризм та народна просвіта. Продовження екскурсійної, лекційної і наукової праці співробітниць заповідника у напружений воєнний час відзначалась вище (іл. 6-8).

13 листопада 2023 р. у Батурині урочисто відзначили 315-ту річницю трагічного розгрому міста російським військом. Цей захід вшанував своєю присутністю Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Спіфаній, Предстоятель ПЦУ. Разом з духовенством Батурина й Чернігівської єпархії він відслужив Заупокійну Літію за вічний спокій душ за-

гиблих козаків та міщан знищеної Мазепиної столиці¹⁴ (іл. 40).

НАУКОВА НОВИЗНА ПРАЦІ

За Нового часу в Україні, як і сусідніх європейських країнах, печі (груби), складені з керамічних полив'язних і теракотових (без покриття емаллю) кахлів, були звичайними пристроями для опалення та окраси інтер'єрів житлових приміщень (наприклад, іл. 16). У XVII-XVIII ст. українські керамісти асимілювали взірці Заходу й Сходу та виробили свій національний бароковий стиль орнаменту кахлів. У козацькій державі кахлярство пережило розквіт, особливо за сприянням І. Мазепи. В Батурині виробництво пічних кахлів розпочалось з 1670-80-х рр. і найбільше піднеслось за його каденції до зруйнування міста 1708 р. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. воно стало важливою галуззю ремесла й керамічного мистецтва гетьманської столиці. Технічний та художній рівень кахлів там наближався до якісної архітектурної майоліки найстарших і найзначніших центрів Гетьманщини – Києва й Чернігова того часу.¹⁵

За 25 років розкопок Батурина у його Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця» зібрано одну з найбільших в Україні колекцій пічних кахлів та інших архітектурно-декоративних керамічних деталей XVII-XVIII ст. Натепер вона налічує біля 10 тис. фрагментів і цілих зразків. Кахлі оздоблені переважно рослинними й геометричними візерунками та рідше рельєфами людей, янголів, тварин, птахів, міфічних істот, гербів і релігійних символів. За орнаментами та сюжетними зображеннями Ю. Ситий виділив 353 типи й підтипи цих виробів того часу.¹⁶

Кохлі Батурина XVII-XVIII ст. досліджували археологи Ю. Ситий, д-р Лариса Виногородська (Інститут археології НАНУ), В. Мезенцев, Л. Мироненко, мистецтвознавиці д-р Агнія Колупаєва (Інститут народознавства НАНУ) та д-р Ірина Штанкіна (Чернігівський обласний історичний музей ім. Василя Тарновського).¹⁷ У статтях Л. Виногородської і Ю. Ситого по цій темі та неопублікованій кандидатській дисертації Л. Мироненко про керамічні вироби Мазепиної столиці кахлі з образами янголів розглядаються лише побіжно.¹⁸ В монографії Юрія Лашука, присвяченій українським кахлям IX-XIX ст., а також в багатотомних працях по мистецтву й культурі України Нового часу пічні кахлі з янголами Батурина та інших поселень не згадуються і не ілюструються.¹⁹ У монографії А. Колупаєвої про

Іл. 10. Цитадель батуринської фортеці з гетьманською резиденцією XVII ст., реконструйовані 2008 р. на основі археологічних досліджень. Аерофото з архіву Національного заповідника «Гетьманська столиця».

українські кахлі XIV-XX ст. коротко охарактеризовані та ілюстровані тільки лицьові ренесансні екземпляри Києва і Львова з фігурами янголів та лише один кутовий фрагмент лицьової кахлі типу 79 Мазепиноного часу з малим рельєфом голівки й крил янгола з розкопок Батурина.²⁰ Проте найважливіші поясні й карнизні кахлі з цим сюжетом від облицювання печей палацу І. Мазепи і жител фортеці та околиць Батурина там не представлені (іл. 12-21).

На жаль, кахлів з образами янголів не знаходимо у книгах Яна Самека про середньовічні та ранньомодерні художні ремесла Польщі та в узагальнюючій монографії Марії Дабровської про польські кахлі й груби до кінця XVIII ст.²¹ Наукові публікації, спеціально присвячені зображенням янголів на керамічних кахлях, посуді та вставках на фасадах церков України Нового часу, нам невідомі. Наш буклет є першою спробою такого компаративного дослідження.

Тут детально опишемо і проаналізуємо найбільші й краще збережені фрагменти полив'яних і теракотових пічних кахлів Мазепиної доби з рельєфами голів янголів-путті («putti» італійською мовою) без тіла, лише з розпростертими крилами, які знайдені у Батурині дотепер й зберігаються в експозиції його Музею археології та фондах Національного заповідника «Гетьманська столиця». Потім проведемо їхній широкий

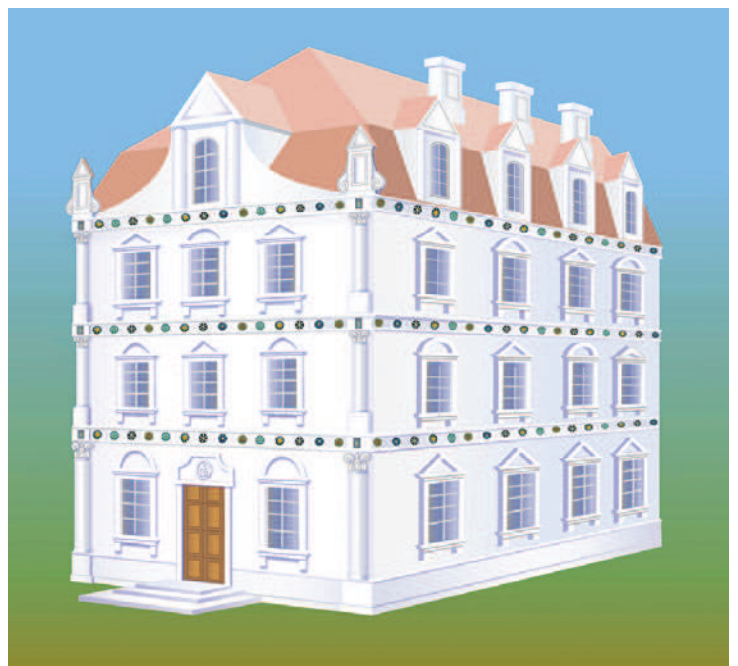
порівняльний огляд (іл. 22-39). Дослідження проілюстровано численними кольоровими знімками тих батуринських знахідок, промальовками рельєфів, комп'ютерно-графічними реконструкціями і фотоколажами цілих зразків та світлинами аналогічних зображень путті на кахлях та інших мистецьких творах України, Польщі та Італії XVI-XVIII ст. Більшість їхніх фото В. Мезенцева та усі графічні ілюстрації, підготовлені учасником Батуринського археологічного проекту, істориком і художником Сергієм Дмитрієнком (Чернігів), надруковано у цій праці вперше (іл. 12-21).

КЕРАМІЧНИЙ ДЕКОР ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

За студіями В. Мезенцева, між 1696 р. та 1700 р. І. Мазепа спорудив і багато прикрасив свій мурований палац на околиці Гончарівка за 2 км від фортеці Батурина (іл. 9, 11). Під час розорення гетьманської столиці 1708 р. царське військо пограбувало й спалило Мазепину резиденцію.

У 1995 р. та 2003-2021 рр. археологи розкопали майже усі залишки фундаментів і підвалу того палацу, окремого цегляного льоху з підземним коридором та сходами, дерев'яних садибної церкви, флігеля для

Іл. 11. Мурований палац І. Мазепи на Гончарівці, декорований низками круглих керамічних глазурованих розеток на фризах антаблементів, до розорення 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2016 р.

Іл. 12. Половина керамічної полив'яної поясної кахлі з зображенням янгола від облицювання печі Мазепиного палацу на Гончарівці. Тип 72-А з розкопок 2010 р. Знімок В. Мезенцева, графічна промальовка рельєфу С. Дмитрієнка. Усі кахлі, знайдені у Батурині, зберігаються в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця».

прислуги чи гостей, куреня/вартівні, вірогідно, для охорони чи покосєвих гетьмана та інших службових і господарчих будівель маєтку на Гончарівці.

Цей палац був найбільш амбітною і розкішно оздобленою світською спорудою столиці І. Мазепи, його головним осідком від 1700 р. Він мав розміри у плані 20 x 15 м, три поверхи з мансардою, глибокий склепінчастий підвал та рішення екстер'єра і пластичного декору з ордерними елементами за стилем центральноєвропейського бароко. Однак його пишне зовнішнє й внутрішнє керамічне оформлення В. Мезенцев відносить до українського, точніше київського, бароко. Західна архітектура, вертикальний багатоярусний дизайн та коштовний убор палацу Гончарівки не мали рівних серед відомих житлових будівель Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст.²² Він особливо виділявся прикрасами фасадів унікальними керамічними поліхромними глазурованими і теракотовими масивними вставками з родовим гербом І. Мазепи «Курч» та низками численних круглих барвистих розеток з рельєфними стилізованими різноманітними квітками на фризах антаблементів (іл. 11). Такі розетки притаманні монастирському зодчеству і невідомі в інших цивільних спорудах України (за виключенням пізніших імітацій кам'яниць козацької доби).²³ Підлоги гончарівської вілли вимостили полив'яними блакитними й зеленими та теракотовими плитками різних форм, складеними у сім-дев'ять комбінацій. Ю. Ситий гадає, що ogrівальні печі там обличкували різнокольоровими і монохром-

ними глазурованими та теракотовими кахлями біля 30 різновидів.²⁴

Він і Л. Мироненко справедливо вважають кахлі та увесь набір керамічного вбрання головної Мазепинової резиденції цінними зразками декоративного мистецтва України рубежу XVII-XVIII ст. Але їх виготовили не батуринські майстри, а найкращі кахлярі козацької держави, яких гетьман запросив з Києва. На думку Л. Мироненко, запрошені ремісники походили з гончарного осередку Києво-Печерської лаври.²⁵ За первинною версією названих вчених, київські керамісти створили ці деталі з місцевих

глин у Батурині в процесі спорудження палацу на Гончарівці. Однак тепер Л. Мироненко припускає, що частину кахлів виробили у гончарних майстернях Києва, готовими привезли до столиці І. Мазепи й склали груби його покоїв за участю місцевих кахлярів.²⁶

Це узгоджується з твердженням В. Мезенцева про найраніше й найширше використання керамічних розеток в оздобленні екстер'єрів мурованих церков, дзвіниць і монастирських будівель у Києві XVII-XVIII ст. Імовірно, тоді саме київські декоратори перенесли той прийом, адаптований з архітектурного убору італійського Відродження, як виняток, до головної гетьманської резиденції на Гончарівці та переважно до монастирів Середньої Наддніпрянщини (наприклад, іл. 31, 33). В. Мезенцев гадає, що І. Мазепа запросив артіль майстрів, які раніше оформили розетками фасади фундованого ним визначного собору Микільського монастиря, що знаходився поблизу Києво-Печерської лаври до його знесення більшовиками у 1934 р. Після завершення того собору 1696 р. могли почати будівництво й декорування гончарівського палацу.²⁷ Названі дослідники одностайні, що його кахлі та інші керамічні прикраси представляють провідну школу архітектурної майоліки Києва 1690-х рр. (іл. 12-18).

У ході розкопок решток гетьманського маєтку на Гончарівці виявили силу уламків лицьових, поясних, карнизних і коронкових пічних кахлів. Вони оздоблені геометричними й здебільше соковитими рослинно-

Іл. 13. Фрагменти глазурованої пояскової кахлі з образом янгола від оформлення груби резиденції І. Мазепи на Гончарівці. Тип 72-А з розкопок 2009 р. Світлина В. Мезенцева, промальовка рельєфу С. Дмитрієнка.

квітковими рельєфними орнаментами та рідше гербами за стилем українського бароко. Найдорожчі з них розписані синьою, блакитною, зеленою, бірюзовою, жовтою, коричневою і білою глазур'ю, а дешевші – монохромною зеленою чи позбавлені покриття, теракотові.²⁸

ПОЛИВ'ЯНІ КАХЛІ З ЯНГОЛАМИ (ТИП 72-А)

На околицях і терені колишньої фортеці Батурина знайшли значну кількість переважно дрібних фрагментів пічних кахлів з образами янголів-путті Мазепиної доби. Детально опишемо чотири найбільші, краще збережені, інформативні та репрезентативні уламки на основі їхніх знімків, промальовок рельєфів, фотоколажів та комп'ютерно-графічних реконструкцій (іл. 12-21).

2010 р. в ході розкопок котловану флігеля («покоєва хата») садиби І. Мазепи на Гончарівці виявили праву половину пояскової кахлі²⁹ (іл. 12 та задня обкладинка). Усі археологи згодні, що вона походить з груби його палацу, що стояв за 36 м на північ. На фрагменті збереглися високі рельєфи стилізованих лівої половини голови янгола і цілого лівого крила з оригінальними кольорами темно-синьої, бірюзової, білої, брунатної та жовтої емалі. Згідно Ю. Ситого, менші частини полив'яних кахлів цього типу 72-А, за його типологією таких виробів ранньомодерного Батурина, також знайшли під час розкопок залишків флігеля та домової церкви гетьманського обійстя на Гончарівці у 2009, 2011 і 2015 рр.

На розглядуваній кахлі вціліла ліва половина й середина видовженого обличчя янгола з опуклими щоками і виділеним підборіддям, вкрите білою гла-

зур'ю. У більшій чи меншій мірі гіпертрофовані ці деталі обличчя спостерігаємо на рельєфах путті інших кахлів печей Мазепиної ставки та на аналогічних польських виробів XVII – початку XVIII ст. (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 34-36).

Очі, брови, масивний ніс та рот грубувато підведені темно-коричневою емаллю. Довге волосся жовтого кольору внизу завивається кулькоподібними кучерями. У центрі над лобом волосся зібрано напівкулею. Як покажемо нижче, подібне округле підвищення на завершенні довгої зачіски путті зустрічається на пічних кахлях та кам'яних горельєфах Гончарівки, Галичини й Польщі барокового стилю (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 35-37).

На кахлі типу 72-А над головою янгола відсутній німб, як і на інших різновидах таких деталей, виявлених на Гончарівці. Навколо шиї зображено вузький рельєфний жовтий комір, а нижче – бірюзову смугу з малими заокругленими виступами чи стилізованими короткими перами, звернутими вниз.

Від шиї янгола бірюзова смуга продовжується вздовж краю крила й вкриває там верхній ряд короткого пір'я із заокругленими кінцями. Під ним є ряд довших пер білої поливи з гострими завершеннями. Схожі форми пер та їхнє розміщення частіше двома шарами на крилах бачимо на багатьох кахлях і кам'яних рельєфах зі стилізованими й реалістичними зображеннями путті Польщі та Італії Нового часу (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 25, 35, 37-39). З боку голови край крила окантовано жовтою лінією. За реконструкціями цілої кахлі типу 72-А, крила янгола розгорнуті в обидві сторони та під його шиєю (іл. 14, 15). Там рельєфні пера широким півкільцем, як віялом, оточують голову з трьох боків.

Іл. 14. Фотоколаж цілої пічної кахлі типу 72-А С. Дмитрієнка на основі знімків В. Мезенцева.

У нижньому правому кутку кахлі зберігся рельєф стилізованої квітки, правдоподібно, лілеї з бірюзовими вигнутими назовні двома бічними пелюстками і лавровидною жовтою серцевиною посередині. Остання має рельєфну поздовжню прожилку та малі півкульки, т. зв. «перлини», на звужених кінцях. Від верхньої півкульки серцевини лілеї в обидва боки тягнеться пряма низка таких дрібних півкульок, вкритих жовтою емаллю. Ряд з семи півкульок діагонально відділяє кутову квітку від крила янгола. Ці малі кутові півкульки є відмінною рисою кахлі типу 72-А, якої позбавлені інші різновиди, 72 і 72-Б (іл. 17, 18).

Різнобарвну композицію янгола з квітками у нижніх кутах розміщено на тлі кобальтової глазури. Зліва й справа кахлю оформлено вертикальними тонкими бірюзовими чи блакитними бортиками. Відзначимо, що покриття обличчя й крил путті білою емаллю на темно-синьому фоні типове для польських кахлів з таким мотивом XVI-XVIII ст., приклади яких розглянемо наприкінці буклету (порівняй іл. 12-15, 34, 35).

У 2009 р. також під час розкопок решток флігеля Мазепиної садиби на Гончарівці виявили три менші уламки полив'яної поліхромної кахлі того самого типу 72-А.³⁰ Розміри двох склеєних фрагментів з рельєфами голови та верха правого крила янгола є 9 x 10 x 0.5 см. Окремо виявили нижню ліву кутову частину кахлі з кінцем рельєфного правого крила, лілеєю здолу й залишком тонкої вертикальної бірюзової рамки на кобальтовому тлі (іл. 13 та передня обкладинка).

На цих уламках зображення стилізованого янгола з крилом і кутовою квіткою та кольори емалі загалом такі самі, як на описаній вище правій половині кахлі. Однак на меншому фрагменті цілком збереглась його

голова з відмінними деталями. Там високий рельєф і пропорції видовженого обличчя, вкритого білою глазуру, та темно-коричнева обводка очей, бровів, довгого носа й губ більш вдалі художньо, реалістичні та дбайливо виконані. Обриси щік і підборіддя в міру природні. Довге жовте волосся злегка в'ється. Цей миловидний янгольський лик ближчий до іконографічних.

Зауважимо, що під вузьким жовтим комірцем на шії розглядуваного янгола бірюзова смуга є значно ширша, а нижні білі пера його крила частково заокруглені на кінцях, а не загострені, на відміну від тих елементів на правій частині кахлі того типу. Також сім дрібних жовтих півкуль, котрі навскісно відділяють лілею у лівому нижньому кутку від крила янгола, розташовані не прямою низкою, як на правій половині кахлі. На меншому уламку дві півкульки обабіч видовженої жовтої серцевини квітки трохи понижені від ряду інших п'яти півкульок (порівняй іл. 12, 13).

Відзначені розбіжності деталей рельєфів на більшому й менших фрагментах кахлів з янголами та кутовими лілеями типу 72-А показують, що їх відтиснули у різних дерев'яних матрицях. Так, в межах того самого типу кахлі виготовляли не ідентичними, серійними з використанням лише одної форми. Ймовірно, їх створили різні різьбярі дерев'яних матриць та розписувачі цих керамічних виробів поливою не однакового рівня мистецького хисту й майстерності. Вони з вказаними відхиленнями копіювали графічний взірць із зображенням голови янгола з розведеними крилами й бічними лілеями, який міг надати майстрам замовник кахлів, І. Мазепа.

2010 р. в ході археологічних досліджень залишків флігеля його обійстя на Гончарівці також знайшли ліву половину кахлі з подібним рельєфом янгола, де квітка у кутку відсутня. Ю. Ситий виділив цю кахлю в окремий підтип 72-Б.³¹ На жаль, емаль там повністю обгоріла від пожежі гетьманського палацу і втратила кольори.

С. Дмитрієнко ретельно обстежив барви та промалював контури рельєфів великого й малих уламків кахлів типу 72-А за їхніми світлинами. На цій базі з урахунком знімка теракотової кахлі типу 72, яку опишемо нижче, він підготував кольорові фотоколаж і гіпотетичні комп'ютерно-графічні реконструкції цілих глазурованого поліхромного та теракотового варіантів кахлів типу 72-А (іл. 14, 15, 17, 18). Нерідко тільки передні фасади груб складали з дорогих полив'яних кахлів, а бічні – з дешевших теракотових. За підра-

Іл. 15. Ціла поясна кахля із зображенням янгола, розписана різнобарвною поливою (тип 72-А), та її теракотовий варіант з рельєфом цього мотиву без емалі (внизу). Гіпотетичні реконструкції технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнка 2023 р.

хунками художника, ціла прямокутна пояскова кахля типу 72-А мала довжину 24 см і ширину 12 см.

С. Дмитрієнко зробив цікаву спробу уявно відтворити чільний фасад верхнього ярусу найдорожчої глазурованої різнобарвної кахляної печі Мазепиної резиденції на Гончарівці технікою комп'ютерної графіки (іл. 16). Він визначив висоту цього ярусу біля 1.5 м, а ширину – понад 1 м.

Митець використав свої раніші гіпотетичні кольорові реконструкції вказаним методом і фотоколажем шести цілих квадратних лицьових, прямокутних профільованих карнизних та вінчаючої кахлів, як вважаємо, з облицювання груб того палацу. Їхні фрагменти виявили під час розкопок 2019 р. решток цегляного підземного коридору до підвалу, що знаходився за 19 м на захід від котловану гетьманського палацу. Лицьові кахлі мали вибагливий рельєфний рослинно-квітковий орнамент за стилістикою українського бароко, а два карнизні зразки прикрашали мотиви круглих розеток, вигнутих тригліфів між ними і листя аканту з традиції декору класичної та ренесансної архітектури. Вони були розписані білою, жовтою, бірюзовою і блакитною поливою на темно-синьому тлі з найбільш коштовного імпортного кобальту. Опис та ілюстрації цих палацових кахлів надруковані у нашому буклеті 2020 р.³² До них підходить палітра глазурі розглянутих вище поясних кахлів з янголами й кутовими лілеями типу 72-А. Горизонтальний пасок з їхніми зображеннями згодом розміщено під вінцевим карнизом на завершенні груби для кращого огляду (іл. 16).

Сподіваємось, що надрукована тут уперше гіпотетична реконструкція допоможе читачам уявити вигляд найошатнішої кахляної печі зруйнованої головної

резиденції І. Мазепи у його столиці. Цей ogrівальний пристрій був важливою окрасою її інтер'єру, можливо, парадної зали для офіційних прийнятть, нарад та бенкетів.

ТЕРАКОТОВА КАХЛЯ З ЯНГОЛОМ (ТИП 72)

У 1994 р. на Гончарівці батуринець випадково знайшов найбільшу частину теракотової пояскової кахлі з рельєфом янгола й продав тодішньому Історичному музею Батурина. Тепер вона виставлена у Музеї археології міста (іл. 17 та задня обкладинка). Ю. Ситий відніс її до опорядження груб гончарівського палацу як тип 72. Такими дешевшими кахлями, без емалі, могли обкласти їхні бічні стінки, або цілі печі у менш парадних, службових, приміщеннях гетьманської вілли. За названим дослідником, менші фрагменти теракотових кахлів типу 72 найбільше знаходили в процесі розкопок залишків палацу, флігеля, вартівні та церкви Мазепиної садиби на Гончарівці у 2004, 2005, 2007, 2009-13, 2019 і 2020 рр.³³

Знахідка 1994 р. є більшою правою половиною кахлі з рудої глини, довжиною 12 см, шириною 13.3 см і товщиною з румпою 4.5 см. Високий виразний рельєф стилізованої голови янгола без німба з лівим крилом там у цілому схожий до таких зображень на описаних вище полив'яних кахлях типу 72-А (порівняй іл. 12-15, 17, 18). Однак композиція теракотового виробу типу 72 має наступні відмінні деталі.

Там цілком збереглось видовжене обличчя з повними щоками, масивним носом, вираженими надбрівними дугами, повіками й рельєфними губами. Воно особливо вирізняється неприродно витягнутим підборіддям. Під головою янгола уціліла нижня частина його крил, яка втрачена на уламках глазурованих кахлів типу 72-А. На теракотовому зразку внизу крил у центрі є найбільше, висунуте нижче за інших, вертикальне стилізоване перо з заокругленим кінцем

та малою півкулею («перлиною») у середині.

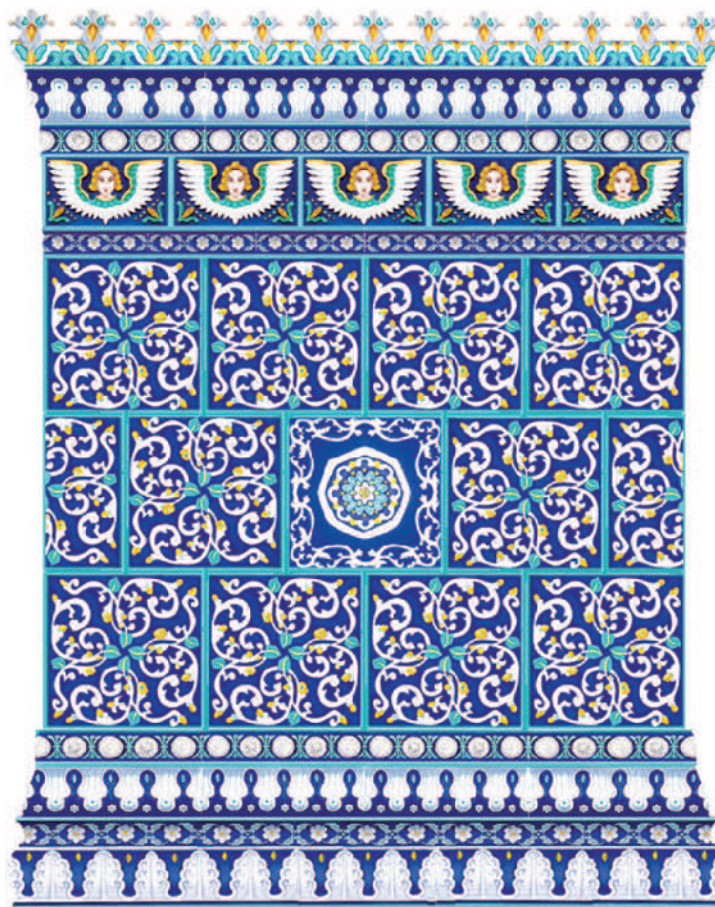
Між головою, крилом і верхнім краєм тої кахлі вставлено незвичайну рельєфну підтрикутну фігуру з хвилястими боками. Л. Мироненко інтерпретує її як умовну хмаринку.³⁴ Такий елемент відсутній на полив'яних та інших знайдених теракотових кахлях з янголами типів 72 і 72-А (іл. 12-15, 17).

Стилізована рельєфна квітка у нижньому правому куті розглядуваної теракотової кахлі є більша, пишніша й присунута ближче до крила. Вона має чотири пелюстки, дві нижні з центральними поздовжніми прожилками. Дві верхні вузькі пелюстки дуже витягнуті, широко розставлені й вигнуті кінцями назовні. Лавровидна серцевина між пелюстками має рельєфну поздовжню прожилку та дві півкульки на звужених завершеннях. На вузькій відстані між квіткою і крилом янгола на теракотовій кахлі відсутня низка з семи дрібних півкуль, які відділяють лілеї на нижніх кутах глазурованих екземплярів. Також на зразку типу 72 немає рельєфних бічних бортиків (порівняй іл. 12, 13, 17).

Відзначені відмінності рельєфів порівняних вище кахлів з янголами типів 72, 72-А і 72-Б свідчать, що їх відформували у різних матрицях, можливо, різні майстри.

С. Дмитрієнко виготовив нову, більш професійну й точну, промальовку контурів рельєфу уламка теракотової кахлі типу 72 на основі її знімка. Він також відтворив повний вигляд того артефакту способом комп'ютерного фотоколажу (іл. 17, 18). За його підрахунками, ця ціла прямокутна поясна теракотова кахля мала довжину 20 см і ширину 13 см. Незначно більшими визначила її повні розміри Л. Мироненко: 21.6 x 13.4 см.³⁵ Тож, вона була коротшою за реконструйовану С. Дмитрієнком цілу полив'яну кахлю типу 72-А (24 x 12 см). Тому, такі відмінні за форматом і деталями зображення глазуровані та теракотові фризові кахлі, радше, походили з різних печей окремих кімнат чи залів палацу Гончарівки.

2008 р. реставратори мурованої гетьманської резиденції кінця XVII ст. на цитаделі Батурина виготовили серію збільшених копій описаної вище теракотової кахлі з янголом типу 72. Ці плитки прикрутили шурупами на фризі антаблементу, на завершенні пілястр реконструйованого ними будинку (іл. 6, 19). Там вони встановлені у ряд з імітаціями ранньомодерних керамічних полив'яних різнобарвних круглих розеток зі стилізованими квітками, які так само прикріпили до того фризу. Проте у ході багаторічних розкопок за-

Іл. 16. Чільний фасад верхнього ярусу найошатнішої глазурованої поліхромної груби, прикрашеної фризом кахлів з янголами, Мазепиного палацу на Гончарівці до 1700 р. Гіпотетична реконструкція і комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2023 р.

лишків гетьманського дому на цитаделі жодних кахлів з янголами, розеток чи інших фасадних керамічних прикрас не знайшли. Тож, немає археологічного обґрунтування для вказаного оформлення екстер'єру відтвореної кам'яниці. Як згадувалось вище, у Батурині фрагменти керамічних глазурованих розеток виявили тільки серед решток Мазепиного палацу на Гончарівці, єдиної відомої житлової споруди козацької України з цими зовнішніми оздобами (іл. 11).

Також на усіх знайдених пічних кахлях з янголами у Батурині є румпи і відсутні отвори від цвяхів. Київські реставратори довільно декорували так гетьманський осідок на батуринській цитаделі, очевидно, за прикладом опорядження фризов антаблементів керамічними майоліковими вставками з рельєфами голів янголів з розпростертими крилами та розетками Успенського собору Києво-Печерської лаври й Михайлівської церкви м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. від 1720-40-х рр.³⁶ (іл. 31-33). Про ці вставки, прибиті цвяхами до фасадів названих цегляних

храмів, мова піде нижче. Тут підкреслимо, що їх там запровадили пізніше доби І. Мазепи.

Окрім гетьманського маєтку на Гончарівці, менші фрагменти теракотових кахлів з янголами типу 72 знайшли під час розкопок 2018 р. залишків жител козаків чи міщан Мазепиного часу на північ від тої садиби, на околиці «Дорога», поблизу готелю «У гетьмана».³⁷ 1996 р. уламки кахлів цього типу виявили на фортеці Батурина, у центрі Майдану гетьманської слави та коло мурованої Воскресенської церкви 1803 р.³⁸ Ю. Ситий гадає, що після спорудження дорогих кахляних печей гончарівського палацу київськими майстрами вони чи залучені місцеві кахлярі виготовляли копії дешевших теракотових пічних кахлів з рельєфами янголів на замовлення мешканців фортеці, прилеглих посадів та околиць Батурина (іл. 17, 18).

Л. Мироненко також відзначила, що у цих частинах міста знайшли чимало полив'яних і теракотових кахлів з іншими сюжетами й орнаментами, які близькі до декору таких деталей груб палацу Гончарівки. Вона допускає, що батуринські кахлярі співпрацювали з київськими у його оформленні керамічними прикрасами до 1700 р. Пізніше місцеві гончарі виготовляли подібні типи пічних кахлів для збуту населенню фортеці та посадів до загибелі Мазепиної столиці у 1708 р. Вони використовували чи копіювали матриці та засвоїли й продовжували передові технічні й художні прийоми київських колег, які могли лишитись у Батурині після завершення гончарівського палацу.³⁹

У раніших публікаціях В. Мезенцев писав про поширення в оздобленні груб хаг і кам'яниць урядовців, старшин, заможних козаків та міщан на фортеці, посадах і околицях Батурина моди на кахлі місцевого виробництва з фігурами козаків та європейських воїнів як наслідування таких мілітарних сюжетів на кахляних печах ставки І. Мазепи на цитаделі. В міру своїх достатків багата козацька верхівка й шляхта намагались конкурувати з гетьманом в орнаментативній пічних кахлів.⁴⁰ Дослідник припускає, що подібно за взірцем кахлів з янголами груб прегарного Мазепиного палацу на Гончарівці, цей мотив перейняли козаки й міщани в обличкуванні кахляних печей своїх осель на фортеці та околицях гетьманської столиці до 1708 р.

УНІКАЛЬНА КАХЛЯ З ПУТТІ З ФОРТЕЦІ (ТИП 60)

1993 р. тодішньому Батуринському історичному музею подарували керамічну карнизну кахлю з від-

мінними рельєфами янгола та декору (іл. 20). Згідно музейної інвентарної картки, цей артефакт випадково знайшли у садибі по вул. Партизанській, 32, на фортеці. Кахля експонується у теперішньому Музеї археології Батурина і була представлена на виставці «Україна-Швеція» в Українському музеї Нью-Йорку в 2010 р.⁴¹

Ю. Ситий виділив її як окремий тип 60 і разом з Л. Мироненко датує добою правління І. Мазепи.⁴² Археолог міркує, що ця кахля походить з печей тогочасних жител, рештки яких частково розкопали шурфом на городі сусіднього обійстя по вул. Партизанській, 30 у 2021 р. та в траншеї вздовж тої вулиці у попередні роки. Зразків такого типу більш ніде не виявили у Батурині та на Гончарівці.

За розмірами і своєрідною репрезентацією янгола зі стрічкою та кахля значно відрізняється від зображень на вищеописаних поясних полив'яних і теракотовій кахлях з рудої глини типів 72, 72-А та 72-Б від груб гончарівської вілли (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 20, 21). Розглядувана карнизна кахля зроблена з білої глини і має S-видний профіль з випуклою нижньою частиною. Її лицьова сторона обмежена товстими бортиками зверху й знизу. Над нижнім бортиком зліва є видовжена пляма зеленої поливи. На жаль, втрачено лівий край кахлі з великою часткою правого крила янгола і декоративним мотивом. Габарити вцілілої більшій половині деталі з румпою є 20.5 x 12.4 x 5.5 см.⁴³

Л. Мироненко та Н. Саєнко переконані, що кахля типу 60 є теракотова, а пляма зеленої глазурі попала туди під час виробництва випадково з іншого полив'яного артефакту. Остання припускає, що цю кахлю використали у бічній стінці печі, а її передній фасад склали з виробів того типу, вкритих зеленою емаллю.⁴⁴

На розглядуваній кахлі повністю збереглось стилізоване округле обличчя янгола з рельєфними вираженими надбрівними дугами, повіками, зіницями, пухкими устами, слабо виділеним підборіддям та малими напівкруглими вухами (іл. 20, 21). Над лобом простежуються тонкі прямі рельєфні смуги, що, правдоподібно, передають волосся, зачесане вбоки від проділу посередині голови. Там відсутнє округле центральне підвищення зачіски, яке мають янголи на пічних кахлях типів 72 і 72-А з палацу Гончарівки.

Замість цього, на думку В. Мезенцева, на кахлі типу 60 над чолом янгола умовно передано рельєфом передній край порівняно невеликого плаского німбу,

Іл. 17. Половина теракотової поясної кахлі з рельєфом янгола типу 72 від обличкування печі гетьманської резиденції на Гончарівці. Знімок В. Мезенцева, графічна промальовка С. Дмитрієнка.

як горизонтального диску поверх його голови. Така форма і положення німба-ореола янголів та святих не властива православної іконографії, але зустрічається у католицькому сакральному мистецтві з тримірними зображеннями у реалістичній манері (наприклад, іл. 22). Нагадаємо, що німби не показані над головами янголів на кахлях типів 72 і 72-А. Однак у статтях дослідниць північних кахлів України та Києва на малюнках екземплярів з двокрилими янголами XVI-XVIII ст. позначені великі округлі вертикальні німби навколо їхніх голів.⁴⁵ Такі німби, прийняті у православному іконописі, бачимо також над головами янголів на деяких гравюрах, майолікових тарелях, вставках екстер'єрів церков та срібних шатах ікон Гетьманщини кінця XVII – середини XVIII ст.⁴⁶ (іл. 27-29, 32, 33). На багатьох інших зображеннях голів пугто з двома розведеними крилами у мистецтві України, як і Заходу, Нового часу німби відсутні (наприклад, іл. 26, 30, 35-39).

На батуринській кахлі типу 60 шиї, коміру і плечей янгола не показано. Стилізовані невеликі крила з рельєфними перами з гострими кінцями витягнуті по боках від його голови. Верхнього ряду коротких заокруглених пер там немає. Під головою внизу пера не зображені на відміну від розміщення пер крил з трьох сторін віялом на північних кахлях з янголами гончарівського палацу (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 20, 21).

На розглядуваній кахлі з фортеці Батурина замість пер нижче голови янгола півкільцем звисає стилізована рельєфна вузька стрічка з трьома поздовжніми складками, як щілинами, надолі. Нагорі стрічка огортає вузкі основи обох крил обабіч голови. На жаль, на вцілілих центральній і правій частинах кахлі нижні й бічні рельєфні орнаментальні зображення значною мірою збиті та малорозбірливі. За візією В. Мезенцева,

стрічка за обома крилами опускається, і нижче них два кінці похило спадають вниз, як стилізовані шалі з трьома поздовжніми складками. Здогадно, на вцілілій правій половині кахлі над нижнім бортиком шаль вигибається дугою вправо й хвилястою смугою підноситься вгору. Нагорі біля правого краю кахлі шаль умовно перекинута через опору і її кінець похило звисає до нижнього бортика (іл. 20, 21).

Схоже драпірування голови й крил пугто стилізованими стрічкою чи шаллю з поздовжніми складками

або гірляндами, які звисають з них дугами, зустрічаємо на північних кахлях та частіше на різьблених кам'яних рельєфах цих образів в уборі костелів і надгробків Галичини, Польщі та Італії за стилями пізнього Відродження, маньєризму й бароко. Наприклад, подібно стилізованими складчастими тканинами декоровані знизу крила барокового позолоченого рельєфу пугто на стелі базиліки Сан-Джованні ін Латерано у Римі (іл. 36-39). Західні аналогії покажемо в окремому розділі.

Тут надруковано гіпотетичну реконструкцію В. Мезенцева цілої білоглиняної теракотової карнизної кахлі типу 60, яку виконав технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнко (іл. 21). Останній підрахував, що вона мала повну довжину 28 см і ширину 12.5 см. Подібно встановила розміри цієї цілої кахлі Л. Мироненко: 27 x 13 см.⁴⁷ Так, карнизна кахля типу 60 була значно довшою, ніж пояскові кахлі з янголами гончарівської резиденції І. Мазепи на Гончарівці: тип 72, завдовжки 20-21.6 см, і тип 72-А (24 см).

За дизайном округлого обличчя і зачіски янгола, здогадно латинською формою німба над його головою, облямівкою її та крил здолу дугами стилізованих стрічки чи шалі кахля типу 60, знайдена на фортеці Батурина, унікальна серед відомих нам керамічних виробів та інших творів мистецтва Гетьманщини Мазепиної доби з таким мотивом. В. Мезенцев і С. Дмитрієнко вважають, що ця кахля чи її матриця була завезена з католицьких країн Заходу, або її українські майстри скопіювали композицію пугто та його декор з барокових європейських кахлів, графіки, малювання, чи скульптури XVII – початку XVIII ст. Л. Виноградська допускає таке копіювання сюжетів західного мистецтва українськими кахлярами та імпортом

кахлів і матриць до ранньомодерної України.⁴⁸

Можна також гадати, що козак чи міщанин прикрасив опалювальний пристрій своєї хати теракотовою кахлею з янголом типу 60 за тою самою модою, як інші мешканці фортеці та околиць Батурина використовували теракотові пічні кахлі типу 72 (іл. 17, 18). Вище вказувалось, що аналізований мотив поширився у гетьманській столиці з опорядження груб незрівнянного палацу І. Мазепи на Гончарівці.

У цій праці не розглядаються стилізовані малі рельєфи голівок янголів з розставленими крилами на кутах лицьових пічних кахлів з орнітоморфним та геральдичним сюжетами Мазепиної столиці⁴⁹ (типи 79 і 161). Така окрема група археологічних знахідок Батурина потребує додаткового, більш просторого дослідження і порівнянь, ніж дозволяє обсяг нашого буклету.

Також тут не представлено уламка бронзового дзвона, вірогідно, від одної з церков міста, зруйнованих 1708 р. Його знайшли 1983 р. і він виставлений у Музеї археології Батурина.⁵⁰ На фрагменті дзвона вцілів рельєф голови янгола-серафима з круглим великим німбом та шістьма складеними крилами. Цей образ прийнятий у православній іконографії візантійської традиції і його не вважаємо аналогією зображенням путті з двома розпростертими крилами ренесансного походження.

ЯНГОЛИ У МИСТЕЦТВІ КИЄВА XVI-XVIII ст.

Л. Мироненко вбачає найближчі аналогії кахлям з янголами Батурина серед виробів з такими сюжетами Києва кінця XVII – початку XVIII ст.⁵¹ В. Мезенцев

іл. 18. Ціла теракотова кахля типу 72 з декора груб гончарівського палацу І. Мазепи та жител козаків чи міщан фортеці та околиць Батурина. Фотоколаж С. Дмитрієнка на основі світлини В. Мезенцева.

іл. 19. Фрагмент реконструйованої 2008 р. цегляної гетьманської резиденції на цитаделі Батурина, оздобленої керамічними полив'яними розетками та копіями теракотової кахлі з янголом типу 72 на фризі антаблементу.

уточнює, що це стосується поясних кахлів типів 70, 72-А і 72-Б, які виготовили київські керамісти для оздоблення груб гончарівської вілли. Хоча дотепер ранньомодерних пічних кахлів з рельєфами голів янголів з розгорнутими крилами, тим більш Мазепиною часу, в Києві відомо значно менше, ніж у Батурині.

Так, під час археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври знайшли пічні кахлі з цими зображеннями XVI ст.⁵² У колекції кахлів XIV-XVIII ст. Національного музею історії України є пояскова прямокутна кахля з рельєфом голови путто з розведеними крилами барокового стилю XVIII ст., виявлена у Києві. За її малюнком, форма крил там схожа до таких, як на батуринських кахлях типів 72, 72-А і 72-Б. Відміною цього київського екземпляра є невеликий округлий німб навколо голови янгола.⁵³

В ході розкопок у Києві, зокрема залишків знесених Михайлівського Золотоверхого собору 1113 р. та споруд Вознесенського монастиря на Печерську XVI-XVIII ст., знайшли фрагменти керамічних полив'яних поліхромних тарелів і блюд XVII-XVIII ст. з малюнками й гравіруванням стилізованих голівок янголів з розпростертими крилами по краях посудин.⁵⁴ Реставрована ціла глазурована тареля зі стилізованими зображеннями трьох янголів з тонкими німбами навколо їхніх голів експонується в Музеї Магдебурзького права на Подолі у Києві (іл. 28).

Очевидно, їхніми прототипами були дорогі імпортовані керамічні та фаянсові майолікові столові чи декоративні блюда, тарелі й миски Італії Нового часу. Наприклад, такі твори італійського Відродження XVI ст., високохудожньо розписані образами стилізованих голівок

Іл. 20. Керамічна теракотова карнизна пічна кахля з рельєфом янгола, обрамованого стрічкою, типу 60. Знайдена на фортеці Батурина 1993 р. Фото Т. Кудлай, графічні промальовка рельєфу та профіль С. Дмитрієнка.

путті з двома і херувимів з чотирма крилами, зберігаються у колекції Національного музею м. Познані у Польщі.⁵⁵

Важливо, що за володіння Центральною Україною Річчю Посполитою запрошені ренесансні митці прикрасили скульптурами й малюнками двокрилих путті князівські поховальні споруди у головних соборах Києва наприкінці XVI ст. та на початку XVII ст. Відтоді вони могли правити за взірці того ренесансного мотиву київським майстрам кахлів.

Реалістичні горельєфи голів путті з розставленими крилами оздоблювали капітелі двох колон мармурового надгробка над саркофагом волинського князя Костянтина Острозького, гетьмана Великого князівства Литовського, встановленого в Успенському соборі Києво-Печерської лаври 1579 р. Скульптор Себастьян Чесек зі Львова створив надгробок у дусі пізнього італійського Відродження. Цей визначний твір мистецтва загинув разом з собором, який підірвали совєтські власті у 1941 р. Однак 2016 р. литовські та українські реставратори і скульптори виготовили макет надгробка князя у первинному вигляді⁵⁶ (іл. 23). 2021 р. частину реконструйованого надгробка з саркофагом і статуєю князя встановили у відбудованому Успенському лаврському соборі.⁵⁷

У східній частині північної зовнішньої галереї Софійського собору Києва над арочним входом до усипальниці княжої доби збереглась верхня частина ліпного пофарбованого порталу з трикутним фронтоном. Під фронтоном є малюнки голів трьох путті зі стилізованими розгорнутими крилами (іл. 24). Дослідниці св. Софії Ірма Тоцька та проф. Надія Нікітенко вважають, що цю усипальницю перебудували й спорудили і розписали там портал входу в процесі реконструкції собору київським митрополитом Петром Могилою у 1633-47 рр. із застосуванням архітектурних

форм та декору Відродження. За графічною реконструкцією того порталу часів П. Могили І. Тоцькою, під фронтоном там відповідно є зображення ренесансного путто.⁵⁸

Для відновлення занепалих церков Києва княжого періоду митрополит запросив з Кракова італійських, польських та українських архітекторів, реставраторів і декораторів на чолі з відомим італійським зодчим та художником Октавіано Манчіні (Octaviano Mancini).⁵⁹ На думку В. Мезенцева, той тиньковий портал усипальниці у північній зовнішній галереї Софійського собору спорудили й оздобили малюнками путті майстри артілі О. Манчіні. Він спирається на наступний аргумент.

Відомо, що в ході реконструкції середньовічних храмів Києва маестро О. Манчіні та його помічники чи учні користувались примірником трактату авторитетного теоретика архітектури пізнього Відродження Себастьяно Серліо (Sebastiano Serlio) *Regole generali di architettura...*, виданим у Венеції 1551 р. Цей раритетний стародрук зберігається в архіві Національного музею у Кракові.⁶⁰ 2014 р. В. Мезенцев ознайомився з ним і отримав копії серії ілюстрацій. Цікаво, що на вільних від тексту та ілюстрацій місцях сторінок цієї книги є багато датованих рукописних нотаток італійською, латинською, польською і українською мовами та ескізів, зроблених О. Манчіні та його підмайстрами під час їхньої праці у Києві в 1637-38 рр. і, можливо, у наступні роки. Польські вчені докладно розглянули ці нотатки у статті, присвяченій О. Манчіні на службі П. Могили по керівництву відбудовою занепалих київських церков.⁶¹

Серед них є професійний шкіц путто з великим німбом навколо голови й розведеними крилами, вмальований у середину ренесансного фігурного фронтона над порталом чи нішою на гравюрній ілюстрації того

Іл. 21. Гіпотетична реконструкція цілої теракотової кахлі типу 60 В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2023 р.

видання⁶² (іл. 25). Його обличчя й волосся реалістично намальовані, а крила оточують голову з боків та знизу. Їхня форма з верхніми коротшими заокругленими і нижніми довгими перами, звуженими на кінцях, подібна до рельєфів крил янголів на пічних кахлях типів 72, 72-А та 72-Б з палацу Гончарівки (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 25). Такий робочий малюнок, вписаний у гравюру трактату С. Серліо, може говорити про використання італійськими чи польськими реставраторами Софійського собору з гурту О. Манчіні мотиву ренесансного путто у розписах храму в 1630-40-х рр. Митрополит-просвітитель П. Могила сприяв поширенню стильових прийомів Відродження в зодчестві та малярстві Києва і прилученню його до європейської культури.⁶³

Стилізовані голови янголів без німбів з двома

Іл. 22. Фрагмент картини Нікколо ді Лібераторе «Мадонна-Заступниця» 1468 р. Галерія Колонна у Римі. Фото В. Мезенцева.

розставленими крилами також фігурують на гравюрних композиціях і орнаментальних заставках сторінок Великого Требника, підготовленого П. Могилою й надрукованого у Києво-Печерській лаврі 1646 р. Ілюстрував цей твір український гравер Ілля.⁶⁴ З того часу зображення янголів часто зустрічаємо на гравюрах стародруків гетьманського періоду, виданих у Києві та Чернігові, особливо за регіменту І. Мазепи⁶⁵ (наприклад, іл. 26, 27).

На жаль, дотепер не знайдені чи не опубліковані ранньомодерні кахлі й посуд з образами янголів в інших поселеннях Гетьманщини і Запоріжжя, які менш вивчені археологічно, ніж Батурин. За Л. Мироненко, кахлі з цим сюжетом у Чернігові невідомі.⁶⁶ В. Мезенцев також не виявив їх при огляді у 2001-13 рр. експозицій та деяких фондів історичних і краєзнавчих музеїв таких міст, як Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Бахмач, Короп Чернігівської обл., Суми, Конотоп, Глухів, Путивль Сумської обл., Дніпро, Нікополь Дніпропетровської обл. й Запоріжжя (Хортиця).

Тож, у світлі наявних даних серед поселень Центральної України тільки у Батурині та Києві нам надійно відомо використання ранньомодерних пічних кахлів з мотивами янголів. Нагадаємо, що виготовлення усіх керамічних архітектурно-декоративних деталей палацу Гончарівки дослідники одностайно приписують найкращим київським майстрам. Однак, враховуючи, що натепер у Мазепиній столиці кахлів з янголами знайдено більше, ніж у Києві, дослідженню й реконструкції батуринських зразків надається першорядне значення.

Найбільше репрезентацій голів янголів з двома крилами обабіч знаходимо на гравюрах стародруків, виданих у Києві та Чернігові в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Їх часто зображали відомі українські гравери, ілюстратори книг такі, як Ілля, Леонтій та Олександр Тарасевичі, Іларіон Мигура,

Іл. 23. Макет ренесансного мармурового надгробка князя К. Острозького 1579 р., прикрашеного горельєфами путті, для відтворення у відбудованому Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Українсько-литовський проєкт 2016 р. Світлина з відкритого інтернет-сайту.

Марко Сулима, Іван Реклінський, Захарія Самойлович і найбільше Іван-Інокентій Щирський на межі тих століть. На гравюрах один чи кілька янголів, іноді з німбами навколо голів, витають у хмарах, увінчують геральдичні емблеми або інші композиції та прикрашають заставки текстів.⁶⁷ Шість голівок янголят з малими крильцями зображені на хмарах на титулі Синодика (1683 р.) Батуринського Крупицького монастиря.

Голови янголів з розпростертими крилами завершують чотири дизайни родового герба І. Мазепи «Курч», доповнені рясною арматурою, на мідьоритах І. Щирського 1691, 1696, 1697 і 1708 рр.⁶⁸ (іл. 26, 27). Їхні обличчя й кучері виконані досить реалістично, а крила стилізовані у бароковому стилі. Великий німб

православної іконографічної традиції описує тільки стилізовану голову янгولا на гравюрі Євангелія арабською мовою, виданого коштом І. Мазепи у м. Алеппо в Сирії 1708 р. (іл. 27).

В. Мезенцев звертає увагу на зображення на деяких гравюрах видань Києва і Чернігова XVII – початку XVIII ст. стилізованих крил янголів з короткими, верхніми, та довгими, нижніми, рядами пер з гострими кінцями. Такі рішення їхніх крил найбільше бачимо на гравюрах 1640-80-х рр. передбарокової доби.⁶⁹ Там ці деталі схожі на рельєфи дворянних пер янголів на пічних кахлях типів 72 і 72-А палацу Гончарівки (іл. 12-15, 17, 18).

На гравюрах ранньомодерних стародруків авторів і графіків киево-чернігівського кола та православних громад Великого князівства Литовського, опублікованих у Вільні, також є мотиви голів янголів з розставленими крилами, включно на титульних сторінках.⁷⁰ Наприкінці XVII-XVIII ст. декоратори кахлів Гетьманщини часто запозичували сюжети, композиції та орнаменти з українських і західних гравюр, передусім з книжкових ілюстрацій.⁷¹

Рельєфи двокрилих путті бачимо на виробках металопластики козацької доби. Наприклад, вони розміщені на чотирьох кутах срібної позолоченої оправы Євангелія, виготовленого коштом І. Мазепи 1701 р.⁷² Дев'ять малих стилізованих голівок янголів з крильцями викарбувано на срібній позолоченій шаті ікони Божої Матері Дігтярівської кінця XVII – початку XVIII ст.⁷³ Більший рельєф янгولا, що нагорі ризи, передано з напівкруглим німбом за його головою (іл. 29). Цей цінний витвір, як вважають, київського золотаря за стилем європейського бароко також фундував І. Мазепа і оздобив своїм шляхетським гербом здолу.

У каталозі збірки Музею українських старожитностей Василя Тарновського у Чернігові надруковані фото втрачених двох срібних церковних кадил та шийної жіночої прикраси – личмана, віднесені до козацького періоду. Там видно малі зображення стилізованих голів янголів з розгорнутими крилами.⁷⁴

У Будинку-музеї генерального суду (кам'яниця Василя Кочубея) Національного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині виставлена цінна ікона Богородиці з Христом-Немовлям (78 x 64 см) (іл. 30). Її подарував заповіднику колекціонер Тарас Лозинський зі Львова 2003 р. За його переказом, 1704 р. І. Мазепа подарував цю ікону церкві м. Жовкви Львівської обл.⁷⁵ Співробітниця заповідника Наталія Дробязко датує XVII ст. мідяну пластинку з образом Матері

Іл. 24. Залишки ліпного порталу в північній зовнішній галереї Софійського собору в Києві з малюнками трьох ренесансних путті під фронтоном 1630-40-х рр. Знімок Ф. Полякова.

Божої, вставлену в центрі дерев'яної ікони, і гадає, що гетьман передав її одній з церков Жовкви під час військової наради там 1707 р.⁷⁶

На оцінку В. Мезенцева, за дизайном розмальованих горельєфів чотирьох голів янголів без німбів зі стилізованими розпростертими крилами, котрі вирізьблені на кутах ікони у бароковому стилі, вона, правдоподібно, датується Мазепиним часом. Їхні хлопчачі обличчя досить реалістичні та усі індивідуальні. Округлі рум'яні щоки цих янголів понад міру виділені, як спостерігаємо на пічних кахлях з тим мотивом гончарівського палацу. Зауважимо, що різьблені голови янголів на іконі напівоб'ємні, подібно до високих рельєфів голів путті на керамічних вставках фасадів Михайлівської церкви 1750 р. Переяслава, котрі опишемо нижче. В окремих розділах покажемо схожі риси обличчя янголів на фасадних вставках Успенського собору Києво-Печерської лаври, пічних кахлях і декоративних рельєфах костелів Польщі та Італії XVI-XVIII ст. (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 30, 32-34, 36, 38, 39).

Численні датовані гравюри, срібні опера Євангелія та шата ікони і кахлі з репрезентаціями

Мезенцев гадає, що гетьман полюбував і сам замовляв передати їхні образи на своїй геральдичній емблемі в ілюстраціях видань Києва, Чернігова та Алеппо, на фундованих ним творах торевтики і пічних кахлях головної столичної ставки (іл. 26, 27, 29, 30).

Як відомо, у юнацькі роки І. Мазепа служив, навчався й подорожував у Польщі, Німеччині, Голландії, Франції та Італії в середині XVII ст. і був закоханий у європейське мистецтво, літературу й культуру.⁷⁷ Він міг широко використовувати зображення путті ренесансної традиції як данину розповсюдженій тоді на Заході та у Києві мистецькій моді, тим більш в оформленні його барокового багатоприкрашеного палацу на Гончарівці.

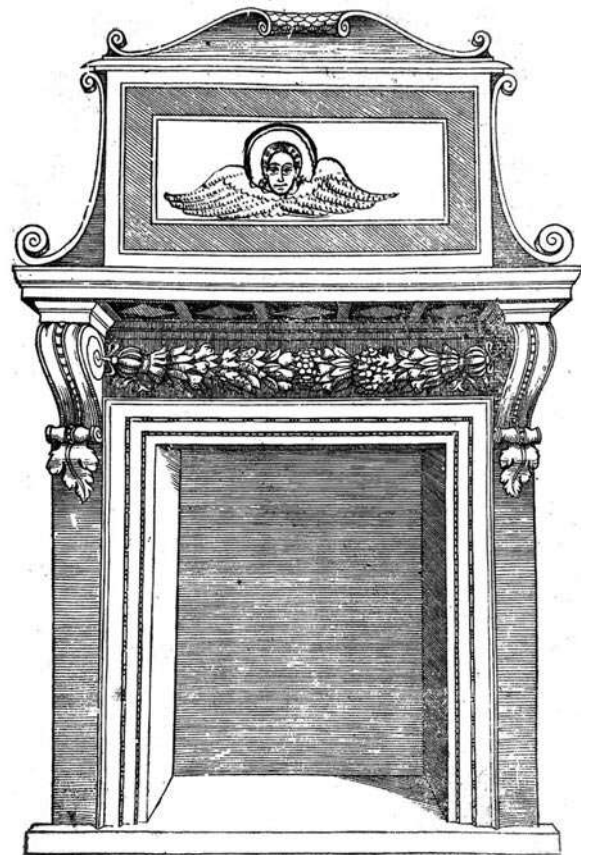
Ю. Ситий та Л. Мироненко вважають, що І. Мазепа мав витончений смак і особисто замовив чепурні рослинно-квіткові орнаменти на пічних кахлях, розетках та інших керамічних оздобах того замиського палацу.⁷⁸ За В. Мезенцевим, гетьман також замовив фігури козаків

голів янголів з двома крилами з обличкуванням груб резиденції І. Мазепи на Гончарівці та осель мешканців Батурина свідчать про популярність цього сюжету в світському і релігійному мистецтві козацької держави за його правління. В. Ме-

та європейських кавалеристів на кахлях груб своєї резиденції на цитаделі під час її перебудови між 1687 р. і 1700 р.⁷⁹ Проведене у буклеті дослідження показує, що, завдяки західній культурній орієнтації та авторитетному прикладу І. Мазепи, мотив ренесансних двокрилих путті на пічних кахлях поширився київськими кахлярами, скорше, за участю місцевих у столиці козацької України на початку XVIII ст. до розгрому міста 1708 р.

Вірогідно, І. Мазепа доручив професійному графіку киево-чернігівської художньої школи намалювати оригінал-дизайн кахлі з янголом. Гетьман міг також надати йому взірці з українських чи західних гравюр, книжкових ілюстрацій або живопису зі своїх при-

Іл. 25. Малюнок путті, зроблений на гравюрній ілюстрації книги Sebastiano Serlio, *Regole generali di architettura...* (Venetia, 1551), Libro Quarto, k. LX. Посилання 60.

Іл. 26. Родовий герб І. Мазепи, увінчаний янголом, на гравюрі І. Щирського з видання Чернігова 1696 р. Посилання 68.

дворних добірних бібліотеки й збірки картин у Батурині.⁸⁰ На основі графічного оригіналу, можливо, різні київські кахлярі з деякими індивідуальними відхиленнями вирізьбили мінімум чотири дерев'яні матриці для відтискання рельєфних глиняних кахлів типів 72, 72-А і 72-Б та не ідентично розписали їх поліхромною поливою (іл. 12-15, 17, 18). Подібно у ранньомодерній Польщі декор кахлів розробляли не гончарі та різьбярі дерев'яних форм, а фахові митці-дизайнери, відповідно до замовлень і пануючих стилів чи мод.⁸¹

МАЙОЛКОВІ ВСТАВКИ З ЯНГОЛАМИ ЦЕРКОВ КИЄВА І ПЕРЕЯСЛАВА ХVІІІ ст.

У фондах Національного заповідника «Софія Київська» зберігається кілька масивних керамічних плит з барельєфами голів янголів з розгорнутими крилами, закритих поліхромною глазур'ю (іл. 32). У 2005-06 рр. їх там дослідив В. Мезенцев.⁸²

Він твердить, що ці прямокутні вставки й круглі керамічні полив'яні розетки меншого формату з того

сховища прикрашали фасади Успенського собору Києво-Печерської лаври з ХVІІІ ст. до його вибуху в 1941 р. Кілька уцілілих вставок, розеток та їхніх уламків перенесли з руїн собору, реставрували й зберегли у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Керамічні копії цих деталей встановили на відбудованому до 2000 р. Успенському лаврському соборі. Вставки з янголами розміщались переважно на завершенні пілястр в одному ряді з низкою розеток вздовж фризу антаблементу (іл. 31). Автентичні керамічні аплікації прибили по краях цвяхами до стін.

Важливо, що вцілілі оригінальні вставки й розетки оздоблювали Успенський собор не за І. Мазепи, а в пізнішому часі. Так, знайий архітектор і мистецтвознавець Сергій Кілессо відніс опорядження його пілястр майоліковими вставками з янголами до 1720-25 рр.⁸³ На погляд В. Мезенцева, ці автентичні плити й розетки встановили в ході добудов і реконструкцій собору з переоформленням зовнішнього ліпного декору в бароковому стилі у 1722-31 рр. чи 1767-79 рр. Керамічні екстер'єрні прикраси Успенського собору Мазепиного часу, очевидно, не збереглися після спустошливої пожежі Печерського монастиря 1718 р.⁸⁴

В анотаціях до вставок з янголами зі сховищ Національного заповідника «Софія Київська» вони широко датовані ХVІІІ ст. і цілі прямокутні екземпляри мають розміри 40 x 60 см та 37 x 58 см. За обмірами В. Мезенцева чотирьох цілих вставок, їхні довжина й ширина коливаються у межах 40-42 x 57.5-61 см. Вони не одного формату та приблизно утричі більші за пічні кахлі з янголами типів 72, 72-А і 60 з Батурина (іл. 32). Усі керамічні плити мають по чотири отвори від цвяхів, якими їх прибили до стін храму.

Загалом дизайни голів янголів з двома розпростертими крилами на оригінальних аплікаціях Успенського собору схожі на такі на кахлях типів 72 і 72-А з груб палацу Гончарівки (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 32). Однак палітра фасадних вставок дещо відмінна. Вони розписані соковитими жовто-охристою, бронзовою, темно-коричневою, темно-синьою й зеленою (тло) глазур'ю, без використання білої. Там інші кольори обличчя, волосся, пір'я крил та фону, ніж на пічних кахлях з цим сюжетом головного Мазепиного осідку.

Вирізняють їхні образи на вставках напівкруглі бронзові («золоті») німби за головами янголів, які відповідають православній іконографії. Там барельєфи стилізованих видовжених обличчя і кучерів більш масивні, дбайливо й детальніше передані та на деяких

Іл. 27. Мазепина геральдична емблема з янголом на завершенні на гравюрі Євангелія, виданого у м. Алеппо в Сирії 1708 р. Посилання 68

плитах миловидні, індивідувальні, не шаблонні. Щокри янголів опуклі доволі гіпертрофовано, більш, ніж на гончарівських кахлях з цим мотивом типів 72 і 72-А.

На вставках стилізовані пера крил здебільше коротші, лавровидних форм з центральними поздовжніми рельєфними стрижнями і різнобарвні, як мозаїка. Крила дотичні до голів і коротких ший янголів з боків та здолу. Але вони направлені кінцями діагонально, на відміну від горизонтально витягнутих півкільцем крил янголів на вужчих пояскових кахлях Батурина. Також на фасадних плитах усі короткі й довгі пера крил загострені на завершеннях. Відміною стилізованих рельєфних крил на пічних кахлях типів 72 і 72-А з Гончарівки є розміщення пер двома шарами з короткими верхніми із заокругленими кінцями.

Обстеження трьох цілих керамічних вставок з янголами та їхніх уламків, які зберігаються у фондах софійського заповідника, показує, що їх відформували у двох різних матрицях і розписали емаллю з помітними розбіжностями. Ці яскраві поліхромні плити разом з розетками оживляли побілені стіни й збагачували колористику і враження екстер'єру головного храму найстаршого монастиря України. За В. Мезенцевим, вони є найбільш довершеними, художніми, образними й колоритними репрезентаціями янголів у мистецтві майоліки і декоративній рельєфній скульптурі козацької держави (іл. 31, 32). Описані київські твори XVIII ст. виразно відображають віяння європейського гуманізму та мистецтва Відродження і бароко. Але, виготовлені у післямазепинський період, ці фасадні прикраси не могли бути взірцями київським і батуринським майстрам пічних кахлів до зруйнування гетьманської столиці 1708 р.

Фриз антаблемента мурованої Михайлівської церкви одноіменного монастиря м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. дотепер оздоблює низка круглих керамічних полив'яних різнобарвних розеток. Серед них також є керамічні прямокутні глазуровані вставки з головами янголів з розставленими крилами (іл. 33). Кожна ця деталь так само прибита до стін трьома-чотирма цвяхами. Оpubліковано світлину автентичної вставки з тим сюжетом з убору названого храму, яка зберігається у фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».⁸⁵

Побудову Михайлівської церкви Переяслава тепер датують 1743-50 рр.⁸⁶ Тож, її керамічні фасадні

Іл. 28. Керамічна глазурована тареля із зображеннями янголів XVII-XVIII ст. Музей Маґдебурзького права у Києві. Світлина В. Мезенцева.

Іл. 29. Фрагмент срібної позолоченої шати ікони Богородиці Дігтярівської з рельєфом янгола рубежу XVII-XVIII ст. Скарбниця Національного музею історії України в Києві. Фото О. Ковалевської. Посилання 73.

аплікації виробили значно пізніше Мазепиної доби.

Дизайн вставок тої церкви з горельєфом янгола відрізняється більшим об'ємом його голови, як півкуля, округлим повнощоким обличчям, стилізацією крил у формі півмісяця та дещо іншими набором й розподілом кольорів поливи від мілкіших барельєфів з цим мотивом на вставках Успенського собору Києва та пічних кахлях палацу Гончарівки (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 32, 33). На плитах Михайлівського храму навколо голів янголів зображені великі напівкруглі жовтогарячі/золоті німби, подібні до таких на вставках лаврського собору.

Незважаючи на відзначені відмінності та своєрідність горельєфу й палітри фасадних плит з янголами тої церкви Переяслава дослідники архітектурної кераміки України С. Кілессо та Ю. Лащук вважають, що їх, як і керамічні глазуровані розетки там, продукували у Києві.⁸⁷ Це співпадає з висловленим вище спостереженням В. Мезенцева про відоме дотепер в Центральній Україні використання сюжету голови янгола з розведеними крилами на керамічних пічних кахлях і посуді лише у Києві XVI-XVIII ст. Київські майстри перенесли його в декор кахлів груб Мазепиної столиці та, як міркують названі вчені, до опорядження Михайлівської церкви Переяслава 1750 р. Київські іконописці розписали її інтер'єр у XVIII-XIX ст.⁸⁸

Дослідження оформлення керамічними полив'яними різнобарвними розетками фасадів та бань цегляних храмів, дзвіниць і трапезних монастирів ранньомодерної Центральної України дозволило В. Мезенцеву дійти висновку, що ці деталі також виготовляли і найбільш широко й тривало вживали у Києві в XVII-XVIII ст. Вищезгадані італійські зодчі на чолі з О. Манчіні трансплантували той прийом з ренесансної архітектурної орнаментациї Італії XV-XVI ст. та уперше прикрасили розетками екстер'єри Софійського і Успенського соборів Києва в 1630-40-х рр. Вірогідно, за зразком його знаменитих шанованих головних соборів такі аплікації перейняли у зовнішньому вбранні здебільше мурованих церков, дзвіниць та нежитлових будинків кількох монастирів Київщини, включно Переяслава, Чернігівщини і м. Полтави в XVII – початку XIX ст. Опорядження розетками там могли виконати досвідчені київські кахлярі, як і оздоблення різними керамічними деталями осідку І. Мазепи на Гончарівці (іл. 11, 31, 33).

Поза регіоном Середньої Наддніпрянщини використання розеток в уборі споруд не виявляється. Натепер застосування керамічних глазурованих вставок з янголами відомо виключно в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та церкві Михайлівського монастиря Переяслава, де вони скомбіновані з розетками на фризах антаблементів (іл. 32, 33). Ці два види фасадних прикрас, прикріплених до стін цвяхами, не зустрічаємо у культовій і світській архітектурі Запоріжжя, Західної й Східної України та її сусідів. Вони були характерними регіональними особливостями орнаментациї монастирських будівель козацької України, передусім київського зодчества XVII-XVIII ст.⁸⁹

Проведене порівняння рельєфів та емалевих розписів янголів на кахлях печей головної Мазепиної резиденції у Батурині до 1700 р. і на пізньобарокових фасадних вставках храмів Києва й Переяслава показує подібність і деякі відмінності та специфіку репрезентацій того самого образу на цих виробках різного розміру, призначення і часу. Їх могло наближати виготовлення, як вважаємо, київськими кахлярами або наслідування місцевими керамістами зразків архітектурної майоліки Києва XVII-XVIII ст.

АНАЛОГІЧНІ МОТИВИ НА КАХЛЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ XVI-XVIII ст.

Провідна спеціалістка з кахлів ранньомодерної України Л. Виноградська справедливо твердить, що

зображення янголів на тих атрефактах поширилися з прототипів Заходу з XVI ст.⁹⁰ Дослідниця архітектурної кераміки Києво-Печерської лаври Нового часу також вважає, що знайдені там пічні кахлі з путті XVI-XVII ст. запозичили цей мотив з польського мистецтва.⁹¹ Л. Мироненко з підставою відзначила стилістичну близькість батуринських кахлів з янголами, як до київських зразків межі XVII-XVIII ст., так і до європейських.⁹² Приймаючи ці твердження, В. Мезенцев далі порівнює пічні кахлі з тим сюжетом Мазепиної столиці з аналогічними виробами й творами скульптури з образами путті у Західній Україні, Польщі та Італії XVI-XVIII ст. (іл. 12-15, 17, 18, 20, 21, 34-39). Як консультанти і рецензенти цього буклету, О. Сокирко та Л. Мироненко вважають наведені тут усі європейські аналогії обґрунтованими й переконливими.

У православній іконографії Візантії та Київської Русі традиційно зображались янголи-херувими без тіла лише з головою і чотирма перехрещеними знизу й зверху крилами та серафими з шістьма крилами, складеними навколо голови. Проте розглядуваний мотив голів янголів-путті без фігур, специфічно з двома розпростертими крилами, там не був прийнятий. Він виник у сакральному мистецтві раннього Відродження Італії, найраніше у Флоренції XV ст.⁹³ З Італії путті як релігійний символ і все частіше як суто орнаментальний елемент разом зі стилістикою Ренесансу, маньєризму, бароко та рококо розповсюдився у культовій і світській скульптурі, малюванні та графіці цілого християнського світу в XVI-XVIII ст. Тоді цей сюжет поширився переважно через Польщу в Україну. Він набув популярності у скульптурному й малярському декорі костелів, православних церков, кляшторів, замків, палаців, кам'яних надгробків і саркофагів, а також в іконописі, світському живописі, книжковій графіці, художніх метали та кераміці західноукраїнських земель і козацької держави.

У XVI-XVII ст. запрошені італійські зодчі, скульптори і маляри розбудували й прикрасили замок польських королів на Вавелі, сакральні, житлові та поховальні споруди Кракова за «італійським кшталтом». Вони оздобили їх численними різьбленими кам'яними й ліпними рельєфами та розписами голів путті з двома крилами обабіч здебільшого у реалістичній манері пізнього Відродження і маньєризму⁹⁴ (наприклад, іл. 37). Тоді ж італійські маестро та їхні польські й українські помічники і учні брали участь у спорудженні, укріпленні та оформленні мурованих храмів, монастирів, замків, палаців, кам'яниць і надгробків

Іл. 30. Ікона Богоматері з Христом-Немовлям та рельєфами янголів XVII ст. Національний заповідник «Гетьманська столиця». Знімок В. Мезенцева.

знаті у Львові, Дрогобичі, Жовкві, Збаражі, Острозі, Києві та інших містах України за польської влади. Наприклад, різьблені кам'яні та дерев'яні, тинькові й керамічні пофарбовані рельєфи голів ренесансних путті з розставленими крилами дійшли до нас у декорі порталів та інтер'єрів костелів і замку князів Острозьких XVI-XVII ст. у м. Острозі Рівненської обл. і найбільше у пересиченій скульптурою каплиці Боїмів 1615 р. у Львові.⁹⁵

Вище вже згадувалось про оздоблення мармуровими горельєфами й малюнками путті княжих поховальних споруд Успенського і Софійського соборів Києва італійськими, польськими та українськими майстрами, запрошеними зі Львова й Кракова наприкінці XVI – початку XVII ст. (іл. 23, 24). З того часу київські кахлярі могли взоруватися на ці скульптури і розписи та на західні й українські гравюри, ілюстрації стародруків, католицькі ікони, європейські світський живопис, металопластику та інші імпортовані вироби з таким мотивом. Можна гадати, що вони також були

Іл. 31. Копії керамічних полив'яних розеток і вставок із зображеннями янголів на завершеннях фасадів відбудованого до 2000 р. Успенського собору Києва-Печерської лаври.

обізнані з пічними кахлями чи їхніми матрицями Польщі й тим більш Правобережної України під управлінням Речі Посполитої. На користь цього говорить подібність зображень путті на українських і польських кахлях XVI-XVIII ст.

Так, на Львівщині й Тернопільщині знайшли значну кількість пояскових, карнизних та коронкових пічних кахлів з рельєфами стилізованих і реалістичних голів путті з двома крилами XVI – початку XVIII ст. За оцінкою дослідників, їхня іконографія та композиція близька до таких на кахлях Середньої Наддніпрянщини, Польщі й Білорусі того часу.⁹⁶ Але ці кахлі Галичини у складі Польського королівства є теракотові чи вкриті найбільш поширеною зеленою поливою. За їхніми опублікованими фото, дизайни і техніка стилізованих зразків виглядають скромнішими, ніж найдорожчі поліхромні глазуровані кахлі типу 72-А з облицювання груб головної резиденції І. Мазепи.

У каталозі кахлів з колекції Музею історії міста Кракова надруковано знімки двох великих уламків керамічних карнизних (гзимсових) кахлів кінця XVI ст. з печей «Кам'яниці гетьманської» тодішньої столиці польсько-литовської держави. На обох є однотипні, відносно реалістичні, напівоб'ємні видовжені голівки путті без німбів, зі стилізованими короткими крилами мілкого рельєфу. На більшому фрагменті обличчя й крила забарвлені білою поливою, очі та короткі кучері жовтою, тло темно-синьою, а верхні та нижні рельєфні рамки зеленою.⁹⁷

Ці два екземпляри, очевидно, представляють найвищий розквіт кахлярства у Кракові протягом XVI ст. за добу пізнього Відродження й маньєризму.⁹⁸ За

набором і розподілом кольорів глазури вони близькі до пічних кахлів з янголами типу 72-А з палацу Гончарівки. Співпадає там жовтий колір волосся. Так само на розглянутих інших полив'яних різнобарвних польських кахлях з рельєфами путті їхні обличчя та крила звичайно вкриті білою емаллю, а тло – кобальтовою (порівняй іл. 12-15, 34, 35). Відміною на століття пізніших гончарівських барокових кахлів названого типу є горизонтально витягнуті більші крила з деталізованими рельєфами білих пер. Хоч верхній шар їхніх коротких пер збагачено бірюзовою глазур'ю з жовтою окантовкою.

Майже на усіх обстежених В. Мезенцевим кахлях з зображеннями путті XVI-XVIII ст. у музеях Кракова і м. Любліна в Польщі німби відсутні, як і на зразках типів 72 і 72-А з Гончарівки. Їх також не мають переважно реалістичні кам'яні та ліпні рельєфи і статуї путті за стилем Відродження й бароко в Італії (наприклад, іл. 35-39). Теракотові кахлі з янголами, як тип 72 у Батурині, серед описаних тут ранньомодерних польських кахлів не зустрічаються.

У каталозі кахлів Музею історії м. Кракова опубліковано фото великої частини керамічної карнизної кахлі з путто першої половини XVII ст., знайденої на дільниці того міста Казімеж.⁹⁹ Реалістична манера високого рельєфу його округлого обличчя і жовтих/золотавих довгих кучерів продовжує ренесансні традиції. Крила по боках дуже стилізовані й зменшені та разом з обличчям вкриті білою поливою, а очі й тло – синьою. Листовидні пера там мають центральні поздовжні рельєфні стрижні, подібно до таких зображень пер на крилах янголів на майолікових вставках екстер'єру Успенського собору Києво-Печерської лаври. Проте відміною керамічних фасадних аплікацій XVIII

Іл. 32. Автентичні фасадні керамічні майолікові поліхромні вставки та їхні уламки з барельєфами янголів XVIII ст. з руїн Успенського лаврського собору, підірваного у 1941 р. Фонди Національного заповідника «Софія Київська». Світлина В. Мезенцева.

ст. цього собору і Михайлівської церкви Переяслава є відсутність білої глазурі та забарвлення фону, обличчя, волосся й крил янголів іншими кольорами емалі (іл. 32, 33). Також рельєфні округлі обличчя янголів на поліхромних вставках тої церкви і на кахлі типу 60 з фортеці Батурина є більш стилізовані, ніж реалістичне рішення значно ранішої кахлі з Казімежу (іл. 20, 21, 33).

Уламок хронологічно близької до неї керамічної пічної кахлі знайшли у процесі розкопок решток ранньомодерного шляхетського мастку в с. Дзвонovo Вагровецького повіту Великопольського воєводства у 2015 р. Там повністю збереглась голова, позбавлена німбу, та частки обох малих стилізованих крил путто невисокого рельєфу, вкриті разом з його зачіскою білою поливою. Тло традиційно темно-синьої глазурі. Автор звіту про знахідки у Дзвонovo відзначив, що ця кахля має аналогії в археологічних матеріалах Великопольщі першої половини XVII ст.¹⁰⁰

На тому фрагменті у стилі маньєризму чи раннього бароко дбайливо передані дрібні рельєфні деталі видовженого обличчя з коротким волоссям. Опуклі масивні щоки й виділене витягнуте підборіддя путто там схожі до таких на обличчях янголів на барокових пічних кахлях типів 72 і 72-А Мазепиної головної ставки та особливо на пізньобарокових фасадних вставках Успенського собору Києва (іл. 12-15, 17, 18, 32).

Для співставлення зображень янголів на кахлях Батурина В. Мезенцев спирається також на власні обстеження й знімки аналогічних експонатів з багатих

збірок кахлів музеїв старожитностей Кракова і Любліна у 2014-15 рр.

В експозиції Національного музею у Кракові виставлена майже ціла реставрована поясна керамічна полив'яна поліхромна пічна кахля XVII – початку XVIII ст. з образом путто на темно-синьому тлі¹⁰¹ (іл. 34). Його голова напівоб'ємна з досить реалістичним і деталізованим хлопчачим обличчям з опуклими щоками. Воно вкрите білою глазур'ю, а коротке кучеряве волосся, очі, брови та рот – темно-брунатною. За головою, можливо, зображено аморфний жовтий німб.

Широко розтягнуті два мілко-рельєфні крила білої емалі з дрібними синіми плямами й смугами, які

Іл. 33. Керамічні глазуровані розетки та вставка з горельєфом янгола на фризі антаблемента Михайлівської церкви 1750 р. м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. Фото з відкритого інтернет-сайту.

Іл. 34. Керамічна полив'яна поясна пічна кахля із зображенням пупто XVII – початку XVIII ст. Національний музей Кракова. Знімки з Польщі та Риму В. Мезенцева. Посилання 101.

умовно передають пір'я. Розмір і форма крил там ближча до таких на пічних кахлях з янголами типів 72 і 72-А з Гончарівки. Подібно до останніх, по краях та зверху розглядувана польська кахля орнаментована стилізованими довгими вигнутими стеблами і квітами з білими й жовтими пелюстками та завитками у бароковому дусі. Білі горизонтальні рамки обрамовують там композицію згори й здолу на відміну від вертикальних бірюзових бічних бортиків пояскових кахлів з груб головного осідку І. Мазепи (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 34).

Більш відрізняються від цих зразків Батурина численні карнизні, переважно двоколірні, кахлі, що зберігаються у фондах Національного музею Кракова. Там рельєфи голів без німбів і крила пупті більш стилізовані, узагальнені та спрощені, часто грубувато розмальовані білою емаллю на кобальтовому фоні у наївній манері (наприклад, іл. 35). На деяких кахлях обличчя й довге волосся передані майже гладкими, без деталізації, тільки з очима, позначеними синіми плямками.

Але звертають увагу горбковидні виступи на завершенні зачісок пупті на багатьох синьо-білих карнизних польських кахлях. Нагадаємо, що схожі напівкулі у центрі поверх довгого волосся над лобом янголів є на усіх кахлях типів 72 і 72-А з Гончарівки. Як і там, на деяких різновидах карнизних польських кахлів витягнуті білі крила пупті мають поверх довгих пер ряд коротких із заокругленими кінцями (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 35).

Відзначимо, що описані тут кахлі з пупті Польщі XVI-XVIII ст. з музеїв Кракова й Любліна звичайно мають великий об'єм голів, майже, як півкулі, а крила нижчого рельєфу. Відмінно, на гончарівських кахлях та фасадних вставках Успенського собору Києва рельєфи голів янголів помітно мілкіші. Їхні крила зображені приблизно на тому самому рівні невисокого

рельєфу. Виключенням є тільки напівоб'ємні голови янголів на плитах-горельєфах із зовнішнього убору Михайлівської церкви Переяслава (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 32-36).

На думку В. Мезенцева, ці синьо-білі карнизні кахлі зі спрощеними рельєфами пупті з фондів Національного музею Кракова датуються другою половиною XVII – початком XVIII ст., коли кахлярство Польщі переживало занепад.¹⁰² Тоді на колористику глазури барокових кахлів почали впливати модні у тогочасній Європі керамічні та фаянсові облицювальні плитки й столовий посуд Голландії, які частіше розписані дорогою кобальтовою і білою емаллю. У середині та другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій та Україні пічні кахлі, розмальовані орнаментами й сюжетами у стилістиці пізнього бароко і рококо, робили вже гладкими, без рельєфу.¹⁰³

Можна припустити, що дизайнери кахлів з рельєфами янголів Києва і Батурина Мазепиної доби запозичили фасони їхніх довгих зачісок, увінчаних у центрі напівкруглими підвищеннями, та форми стилізованих дворянських крил з верхніми, короткими заокругленими, і нижніми, довгими, перами з образів пупті на барокових кахлях Польщі (іл. 35). Однак ближчими аналогіями кахлям з цим мотивом груб палацу Гончарівки вбачаємо поліхромні полив'яні вироби з більш реалістичними, майстерними й детальними рельєфами голів пупті зі схожим набором та розподілом кольорів за стилями пізнього Відродження, маньєризму і раннього бароко кінця XVI – першої половини XVII ст. головно з колекцій музеїв Кракова, які описані вище. Л. Мироненко також гадає, що І. Мазепа у декорі печей своєї гончарівської резиденції надихався, скоріше, ренесансними зразками.¹⁰⁴

Подібно дослідники пічних кахлів з фігурами кінних озброєних козаків Центральної України XVII-XVIII ст. вважають найбільш близькими до них за типологією та іконографією кахлі з репрезентаціями вершників-лицарів Центральної Європи, насамперед Польщі, Богемії та Литви, готичного стилю XV-XVI ст.¹⁰⁵ Важливими першовзірцями для українських майстрів були поширені західні кахлі з зображеннями кінних лицарів з мечем чи шаблею, як на гербі Великого князівства Литовського «Погоня», та св. Юрія-Змієборця верхи.¹⁰⁶

У Музеї історії міста Любліна експонується половина кахлі-коронки, вкритої зеленою глазуру, від завершення груби. Вона мала форму фігурного баро-

Іл. 35. Керамічна г'лазурована карнизна пічна кахля з рельєфом путто середини XVII – початку XVIII ст. Фонди Національного музею Кракова.

кового фронтона будинку з фланкуючими волютами (іл. 36).

Там збереглися високий рельєф голови путто без німбу з малим стилізованим фігурним лівим крилом. Ліва частина кахлі з його правим крилом втрачена. Рельєф витягнутого обличчя виконано у манері народного примітивізму. Його підборіддя характерно виділено, а округлі щоки виступають більше реальних пропорцій. Такі риси обличчя спостерігаємо на багатьох описаних вище рельєфах янголів у дусі маньєризму й бароко на кахлях Польщі та Гончарівки, найбільш виразно на фасадних вставках Успенського собору Києва (іл. 12-15, 17, 18, 30, 32, 34, 36).

На розглядуваній коронковій кахлі довге хвилясте волосся завершено нагорі помітним округлим підвищенням, як копицею. Паралелі такій деталі на зачісках путті на барокових кахлях з фондів Національного музею Кракова та з гончарівського палацу згадувались вище (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 35, 36).

Важливо, що на цій кахлі Любліна під головою путто дугою звисає вузька рельєфна стрічка, подібно як вказано на теракотовій кахлі з янголом типу 60, знайденої на фортеці Батурина (порівняй іл. 20, 21, 36). На люблінській кахлі вцілів кінець стрічки, навскісно спущений від вузької основи лівого крила біля голови.

За бароковою стилістикою В. Мезенцев датує її серединою XVII – початком XVIII ст. Тож, за часом і відзначеними деталями декору вона близька до кахлів з рельєфами янголів Мазепиної столиці, особливо до типу 60 з вищеозначеними західними рисами дизайну.

ПАРАЛЕЛІ У СКУЛЬПТУРІ ГАЛИЧНИНИ, ПОЛЬЩІ ТА ІТАЛІЇ XVI-XVIII ст.

Аналогічні дизайни і прийоми орнаменталізації голів, зачісок та крил путті знаходимо у скульптурному оздобленні костелів і надгробків Польщі, Західної України та Італії Нового часу.

Наприклад, у Старому Місті Кракова, в кам'яниці XIV ст. по вул. Сенатській, 7 (тепер приміщення «Кафе піанола»), понад входом є кам'яна перемичка порталу («nadproż» польською мовою), датована початком XVII ст. Ця перевикористана деталь походить з костелу Усіх Святих XIII ст. того міста, розібраного 1838 р. Її вмонтували над входом до кам'яниці під час її реконструкції 1967 р.¹⁰⁷

На обох кінцях цієї кам'яної перемички порталу вирізьблено стилізовані горельєфи путті у стилі маньєризму (іл. 37). Там також рельєфна тонка стрічка петлею звисає під їхніми напівоб'ємними головами без німбів. Довгі кучері увінчані в центрі напівкулястим підвищенням, схожим на такі виступи над зачісками путті на описаних вище барокових пічних кахлях з музеїв Кракова, Любліна і Батурина (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 35-37).

Форми та великі пропорції крил обох путті на порталі, що горизонтально витягнуті над входом, нагадують крила янголів на кахлях типів 72 і 72-А з обличкування груб палацу Гончарівки. Як і там, на кам'яних рельєфах короткі пера верхнього шару заокруглені на кінцях, а нижні, довші, пера мають гострі завершення. На усіх перах вирізьблені поздовжні центральні стрижні, подібно до обробки пер на кахлі з путто першої половини XVII ст. з каталогу Музею історії Кракова. Нагадаємо, що схожі рельєфні стрижні зображені на усіх перах крил янголів на керамічних вставках екстер'єру Успенського собору Києво-Печерської лаври (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 32, 35, 37).

Горельєфи голів путті з розпростертими крилами, які знизу облямовані дугою вирізьбленої товстої гірлянди, прикрашають кам'яні надгробки родини Монтелюпічів початку XVII ст. у Маріацькому соборі та капітелі пілястр на фасадах барокового академічного костелу св. Анни 1689 р. у Кракові. Різьблені розмальовані й позолочені реалістичні рельєфи голів путті з розставленими крилами, котрі аналогічно здолу охоплені півкільцем у вигляді шалі з поздовжніми складками, милуються на п'єдесталах колон іконостасу 1618 р. костелу св. Марка того міста.¹⁰⁸

Кам'яні надгробки польського коронного гетьмана

Іл. 36. Половина полив'яної коронкової пічної кахлі з рельєфом путто, облямованого стрічкою, другої половини XVII – початку XVIII ст. Музей історії м. Люблін в Польщі.

і воєводи київського Станіслава Жолкевського та членів його родини (1623-36 рр.) у костелі св. Лаврентія в Жовкві між їхніми статуями декорують шість горельєфів реалістичних голів путті з розгорнутими крилами. На шиях цих янголів петлями звисають рельєфні стрічки, можливо, як оздоба чи ордени. Їхні довгі зачіски з піднесеними кучерями над чолом нагадують напівкулясті виступи на волоссях янголів на пічних кахлях типів 72 і 72-А з Гончарівки.¹⁰⁹

В експозиції палацу-музею К. Розумовського 1799 р. в Батурині представлені три дерев'яні різьблені розмальовані скульптури голів янголів з розведеними крилами пізньобарокового стилю другої половини XVIII ст. Вони походять з убору інтер'єрів храмів Західної України.¹¹⁰

Довге волосся одного з цих дерев'яних стилізованих

Іл. 37. Кам'яна перемичка порталу з горельєфом путто зі стрічкою на крилах початку XVII ст. над входом до кам'яниці на вул. Сенатській, 7 Кракова. Посилання 107.

путті так само над лобом увінчано характерним округлим підвищенням. Вище відзначались аналогії такої деталі довгих зачісок стилізованих янголів на пічних кахлях і кам'яних горельєфах Гончарівки, Кракова, Любліна й Жовкви XVII-XVIII ст. (іл. 12-15, 17, 18, 35-37).

Проведені порівняння дозволяють гадати, що скульптурні дизайни і декор голів, зачісок та крил путті, включно з стилізованими драпіровками, впливали на рельєфи цього сюжету на керамічних кахлях Польщі та України. Композиції путті в обрамленні стрічок, складчастих тканин і гірлянд явно перенесли до скульптури тих країн запрошені митці з Італії в XVI-XVII ст. Далі покажемо приклади італійських прототипів мотиву, що аналізується.

На ренесансній капітелі, яка підтримує кафедру XV ст. на фасаді собору св. Стефана м. Прато в Тоскані, вирізьблено горельєф голови путто з розпростертими крилами. Тонка гірлянда вигинається дугою під його головою, а її кінці плавно провисають під крилами.¹¹¹

В інтер'єрі грандіозної папської базиліки Санта-Марія-Маджоре в Римі над коринфською капітеллю пілястри є рафінований реалістичний мармуровий горельєф ренесансного путто без німбу (іл. 38). Від основи його крил звисає різьблена товста гірлянда з квітками. Вона півкільцем описує голову путто здолу, аналогічно як дуга стрічки під головою янгола на кахлях типу 60 з фортеці Батурина та з музею Любліна і на горельєфі кам'яного порталу початку XVII ст. у Кракові (порівняй іл. 20, 21, 36-38).

На реалістично вирізьблених розставлених крилах римського путто в їхній основі короткі пера мають округлі форми, довші пера під його головою заокруглені на кінцях, а найдовші звужуються на завершеннях крил по боках. На стилізованих і порівняно спрощених рельєфах янголів з оздоблення перемички порталу кам'яниці Кракова та на пічних кахлях типів 72 і 72-А головної резиденції І. Мазепа нижні, довгі, пера крил загострені, а верхні, короткі, – заокруглені (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 37, 38).

Натуралістично і ретельно вирізьблено пера мармурового путто з поздовжніми центральними стрижнями, які у стилізованій манері передані на рельєфних листовидних перах крил янголів на керамічних глазурованих фасадних вставках Успенського собору Києво-Печерської лаври та на кахлі з Казімежу з Музею історії Кракова (іл. 32, 37, 38). Примітно, що у цьому соборі плити з янголами встановили також

Іл. 38. Реалістичний мармуровий горельєф ренесансного путто з гірляндю в інтер'єрі базилики Санта-Марія-Маджоре у Римі.

на завершенні пілястр. Загалом форма, пропорції та діагональне положення їхніх крил там виглядають як стилізована версія техніками рельєфу на кераміці та майоліки крил різьбленого мармурового реалістичного путто. Відмінно, на вужчих і менших поясних пічних кахлях палацу Гончарівки крила янгола витягнуто горизонтально, але вони оточують його голову віялом, подібно як на київських фасадних вставках та на співставленому римському горельєфі (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 32, 38).

На пишно прикрашеній аплікаціями і барвисто розмальованій стелі кафедрального собору Сан-Джованні ін Латерано у Римі розміщено масивний позолочений стилізований рельєф голови путто без німбю з розведеними невеликими крилами у бароковому стилі (іл. 39). Його повні щоки й підборіддя виділені. Вище відзначались схожі риси обличчя янголів на барокових пічних кахлях з палацу Гончарівки і Музею історії Любліна та найбільш виражені на екстер'єрних плитах Успенського собору Києва.

На крилах позолоченого путто з названого римського собору ряд коротких округлих пер накладено на нижні довгі пера, аналогічно як на тих кахлях з Гончарівки, фондів Національного музею і на горельєфі порталу кам'яниці Кракова (порівняй іл. 12-15, 17, 18, 32, 35-37, 39).

Позолочені рельєфи у вигляді тканин з позовжніми

складками обвивають вузькі основи крил путто, плавно вигибаються під ними і закріплені з боків композиції зі спущеними короткими кінцями. Цей італійський мотив вважаємо подібним до реконструйованого облямування дугою стилізованої складчастої шалі під лівим крилом янгола на уцілілій половині кахлі типу 60 з фортеці Батурина (порівняй іл. 20, 21, 39). Обабіч голови позолоченого путто з його крил також умовно звисають довгі кінці складчастих тканин, але вони не з'єднуються дугою під нею.¹¹²

Розглянуті вище польські та італійські аналогії дизайну і декору рельєфу янгола на батуринській кахлі типу 60 обґрунтовують висновок В. Мезенцева і С. Дмитрієнка про імпорт цього виробу чи його матриці з Заходу, або виготовлення того артефакту українськими кахлярами за європейськими зображеннями путті XVII – початку XVIII ст.

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Підсумуємо основні висновки і значення проведеного аналізу пічних кахлів з образами янголів Мазепиного часу, знайдених у Батурині, та огляду їхніх аналогій у Києві, Переяславі-Хмельницькому, Західній Україні, Польщі та Італії XVI-XVIII ст.

Усі дослідники згодні, що кахлі та інші керамічні оздоби палацу І. Мазепи на Гончарівці виготовили не батуринські, а найкращі майстри Гетьманщини, яких він запросив з Києва між 1696 р. та 1700 р. Тому, розглянуті у буклеті ошатні полив'яні поліхромні й теракотова кахлі з янголами типів 72 і 72-А та кахлі з вибагливими рослинно-квітковими орнаментами, виявлені в ході розкопок залишків тої садиби гетьмана, а також гіпотетична комп'ютерно-графічна реконструкція переднього фасаду верхнього ярусу груби

Іл. 39. Бароковий позолочений рельєф путто, декорованого стилізованими складчастими тканинами, на стелі собору Сан-Джованні ін Латерано в Римі.

Іл. 40. Відзначення 315 роковини розорення Мазепиної столиці московським військом у Батурині 13 листопада 2023 р. за участю Митрополита Київського і всієї України Єпіфанія, Предстоятеля ПЦУ, та духовенства Чернігівської єпархії. Фото О. Ломко.

гончарівського палацу представляють провідну київську школу архітектурної майоліки козацької держави кінця XVII ст. (іл. 12-18). Знахідки кахлів київського виробництва у Батурині, завдяки 25-річним розкопкам там українсько-канадської археологічної експедиції, та їхнє вивчення мають велике значення. Бо дотепер у Києві виявлено набагато менше ранньомодерних пічних кахлів із зображеннями голів янголів з двома розпростертими крилами, ніж у Батурині. В інших поселеннях Центральної України вони невідомі.

Гадаємо, що, окрім облицювання ogrівальних печей маєтку І. Мазепи на Гончарівці, київські кахлярі або залучені ними місцеві гончарі виготовили дешевші теракотові кахлі з рельєфами янголів типу 72 для збуту козакам чи міщанам для прикрасення груб їхніх хат на фортеці та околицях Батурина (іл. 17, 18). За авторитетним прикладом такого декору палацу гетьмана цей мотив поширився в опорядженні кахляних печей населення Мазепиної столиці на початку XVIII ст. до її розорення у 1708 р.

Порівняння батуринських кахлів з такими виробами, керамічними глазурованими тарелями, фасадними вставками й скульптурними рельєфами з образами янголів на мурованих будівлях і кам'яних надгробках Києва, Переяслава, Західної України, Польщі та Італії XVI-XVIII ст. показує їхні подібні та деякі відмінні риси (іл. 28, 32-39). Київські кахлярі могли взоруватися на мармурових горельєфах і малюнках голів путті з розгорнутими крилами за стилем пізнього Відродження в уборі князівських поховальних споруд кінця XVI – початку XVII ст. в інтер'єрах Успенського собору Києво-Печерської лаври й Софійського собору (іл. 23, 24). Цей сюжет ренесансного походження перенесли туди італійські та польські скульптори й

малярі за панування Речі Посполитої над Центральною Україною.

У гетьманський період київські дизайнери кахлів могли копіювати популярний тоді в Україні та Європі розглядуваний мотив з українських і західних гравюр, ілюстрацій стародруків, ікон, металопластики та інших творів сакрального і світського мистецтва Відродження, маньєризму, бароко й рококо (наприклад, іл. 26, 27, 29, 30). Допускаємо, що вони також використовували як взірці пічні кахлі та численні скульптурні зображення путті Польщі та Правобережної України, що тоді лишалась під владою Речі Посполитої. Туди цей сюжет запровадили митці та декоратори споруд з Італії та інших країн Західної Європи у XVI-XVII ст.

За Мазепиною каденції він був модним у образотворчому мистецтві Києва. Тоді він зустрічається на виробках тореветики, фундованих гетьманом, та найбільше на гравюрах видань Києва і Чернігова (наприклад, іл. 26, 27, 29, 30). Вірогідно, І. Мазепа сам замовив київським майстрам передати янголів з розведеними крилами на кахляних печах його головного осідку на Гончарівці як данину цій розповсюдженій мистецькій моді у Гетьманщині та на Заході XVII ст. і прояв його європейської культурної орієнтації.

За галицькими, польськими та італійськими аналогіями дизайну і барокового декору путто зі стилізованою драпіровкою на кахлі типу 60 Мазепиної доби, знайденої на фортеці Батурина, вона чи її матриця відноситься до імпорту з Речі Посполитої або Західної Європи і нових даних про торгівлю, мистецькі чи ремісничі контакти з ними гетьманської столиці (порівняй іл. 20-22, 36-39).

Розглянути у буклеті полив'яні та теракотові кахлі

з янголами є одними з кращих, образних і репрезентативних зразків декоративно-ужиткової кераміки Батурина періоду його найвищого піднесення за І. Мазепи та Гетьманщини взагалі (іл. 12-18). Кахлі типу 72 та особливо глазуровані різнобарвні типу 72-А походять з найдорожчих і найошатніших печей його головної столичної резиденції та свідчать про її багатство й вишукане художнє оформлення (іл. 11, 16). Вони є рідкісними реліктами ще недостатньо вивченого палацового декору володарів козацької держави XVII ст. Ці артефакти дозволяють судити про культуру побуту, спосіб життя і артистичні уподобання І. Мазепи й мешканців фортеці та околиць Батурина і рецепцію ними стимулюючих мистецьких мод Києва і Заходу. Таким чином, дослідження сюжетних кахлів з розкопок Батурина допомагає відтворити яскраву культуру столиці козацької України та її розвій у сфері європейської християнської цивілізації.

Тотальне знищення російським військом Мазепиної твердині з її захисниками і цивільним населенням у 1708 р. трагічно перервало життя міста на півстоліття. Разом з важливими художніми ремеслами там завмерло й місцеве виробництво кахлів. У період відбудови Батурина гетьманом К. Розумовським у другій половині XVIII ст. там запанували привозні пічні кахлі, розписані світськими сценами й орнаментами двоколірною поливою у модному тоді голландському стилі, без українських і релігійних мотивів.

ПІДТРИМКА БАТУРИНСЬКОГО ПРОЄКТУ В 2024 р.

Прийдешнього літа Ю. Ситий планує відновити розкопки у Батурині з залученням студентів і викладачів Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова у Києві. За усіх обставин, українські та канадські історики і археологи продовжать дослідження історії та культури гетьманської столиці й публікації академічних і науково-популярних статей, щорічних багатоілюстрованих буклетів та публічні доповіді по цій темі.

Від початку великомасштабної агресії Росії проти України Чернігівська обласна державна адміністрація припинила фінансування Батуринського археологічного проєкту. Його продовження тепер можливе тільки коштом української діаспори у Канаді та Америці.

Учасники проєкту звертаються до українських організацій, фондаций, компаній, громад і благодійників

з проханням надалі підтримувати історико-археологічні студії Мазепиної столиці та публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати чеки з пожертвами на адресу: **Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

Мешканцям США пропонуємо надіслати пожертви до канцелярії Фонду Катедр Українознавства за адресою: **Ukrainian Studies Fund, P. O. Box 24621, Philadelphia, PA 19111, USA**. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Ukrainian Studies Fund (memo: Baturyn Project)**. Ці українські установи надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Усім установам і приватним жертводавцям буде висловлено подяку в публікаціях та публічних лекціях, пов'язаних з проєктом.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його канадського виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева (КІУС, відділ Торонто) за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до керівника Батуринської археологічної експедиції при Національному університеті «Чернігівський колегіум» Юрія Ситого за телефоном (46-2) 615-515 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади і США за щедрю багаторічну підтримку досліджень старожитностей столиці козацької України та розуміння важливості зберегти її національну культурну спадщину та історичну пам'ять, які фальсифікує й нищить РФ.

ПОСИЛАННЯ

1. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Кахлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина* (Торонто, 2022). <https://www.academia.edu/110775766>; Zenon Kohut, Volodymyr Mezentsev, Yurii Sytyi, "Images of Hetman Mazepa's Warriors Discovered in Baturyn", *Ukrainian Echo*, vol. 37, no. 11, Toronto, June 20, 2023, pp. 1-3. <https://www.academia.edu/103824774/339>

2. Зенон Когут, «Два десятиліття наукової діяльності та служіння: звіт Канадського інституту українських студій (1992-2012)», *Бюлетень українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття*. Вип. 2, 2024. *Суспільство, влада та ідентичності в*

ранньомодерній Україні: збірка есеїв на пошану Зенона Козута, с. 103-104.

3. <https://www.ucrainica.ca/our-projects/74>; <https://www.ucrainica.ca/ua/our-projects/74>; <https://www.lucorg.com/hetman-mazepas-warriors>

4. Дванадцять наших ілюстрованих буклетів 2011-23 рр. у форматі ПДФ розміщено на вебсайті КІУС в розділі «Baturyn Project» (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyuk-centre/baturyn-project.html>) та на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи»: <http://www.mazepa.name/biblioteka-arheolohichnyh-zvityv>; <http://www.mazepa.name/kahli-z-fihuramy-voyiniv-ivana-mazepu-z-rozkopok-baturyna>. Див. також посилання 1, 3, 11, 24.

5. <https://www.baturin-capital.gov.ua/>; www.facebook.com/getmanskastolitsya.zapovidnyk; www.youtube.com/channel/UCExgaIPHSkzsomu2pzvRlg; <https://www.sknews.net/tag/baturyn/>

6. Див., наприклад, Drobiazko Natalia, “Pylyp Orlyk and Ukrainian-European relations”, *International scientific journal «Grail of Science»*, 2023, no. 31, pp. 508-510; idem, “Hryhor Orlyk: Knight of the Order of the Sword. Historical Reconstruction of the Badge for the Hetman’s Capital Museum”, *The Journal of the Tallinn Museum of Orders of Knighthood*, 2022, Drukatava, Latvia, pp. 16-25; Fursova J. “The pride of the collection of the Palace of Hetman of Ukraine Kyryl Rozumovsky”, *Promising way of improving science and scientific solutions. Abstracts of XXV International Scientific and Practical Conference*, Warsaw, Poland, 2023, pp. 70-72; Hrabovets Alona, “The son of Ukrainian hetman – Andriy Rozumovskiy is a prominent diplomat and patron of the arts”, *The driving force of science and trends in its development: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference*, Coventry, UK, 2023, pp. 192-198. https://chtyvo.org.ua/authors/Hrabovets_Alona/The_son_of_Ukrainian_hetman_Andriy_Rozumovskiy_is_a_prominent_diplomat_and_patron_of_the_arts_anhl; Kharmak M., “The development of military affairs in Ukraine-Hetmanship during the years of Ivan Mazepa’s hetmanship”, *Innovative development of science, technology and education. Proceedings of I International Scientific and Practical Conference*, Vancouver, Canada, 2023, pp. 384-391; Lomko Oksana, “European level of reception of foreign guests under Ivan Mazepa (1687-1709)”, *Innovations and prospects in modern science. Proceedings of XI International Scientific and Practical Conference*, Stockholm, Sweden, 23-25 October 2023, pp. 300-306. <https://chtyvo.org.ua/>

thors/Lomko_Oksana/Tseremonial_pryiomu_inozemnykh_hostei_pry_Mazepynomu_dvori_16871708; Нікітін С.В., «Гетьманський стяг Івана Самойловича», *Світ-інфо*, № 239, 2023, с. 13; Нікітіна А., «Гетьман Кирило Розумовський і художник Помпео Батоні. До питання створення портрету гетьмана та формування його колекції», *Recent Advances in Global Science*, Vilnius, March 6-8, 2023, с. 311-318; Саєнко Наталія, Солдатова Каріна, «Роля українців світу у відродженні історії Батурина», *Свобода*, № 13, 31 березня 2023 р., с. 12; Саєнко Наталія, «Дерев’яна церква на Батуринському замку», *Світ-інфо*, № 236, 2023, с. 13; Ситий Юрій, Мироненко Людмила, «Археологічний літопис Батурина. До 30-річчя заповідника “Гетьманська столиця”», *Світ-інфо*, 2023, № 243, с. 13, № 244, с. 13; Soldatova Karina, “Odkrywamy historię Ukrainy razem z Muzeum Archeologicznym w Baturynie”, *Wiadomosci Brzosteckie*, Kwiecień, 2023, № 4, s. 32-34; Солдатова Каріна, «Садиба Пилипа Орлика, відкрита археологами», *Світ-інфо*, № 249, 2023, с. 13; Батюк Андрій, «315-ті роковини Батуринської трагедії. Вчора – Батурин, сьогодні – Буча», *Слово «Гетьманської столиці»*, № 6 (99), Батурин, 2023, с. 1.

7. Daniel Weiss, “Ukraine’s Lost Capital. In 1708, Peter the Great destroyed Baturyn, a bastion of Cossack independence and culture”, *Archaeology*, September/October 2023, pp. 24-29. <https://www.archaeology.org/issues/522-2309/features/11638-ukraine-baturyn-cossack-capital>

8. Національний заповідник «Глухів» посмертно видав кандидатську дисертацію як монографію Юрія Коваленка *Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу* (Ніжин, 2024).

9. V. I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu. O. Kovalenko, “Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 10 (Глухів – Київ, 2017), с. 42-46; вказані автори, “Report on Baturyn Archaeological Research in 2017”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 11 (Глухів – Київ, 2018), с. 43-48; вказані автори, “Archaeological Research on 17th-18th-Century Baturyn in 2018”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 12 (Глухів – Київ, 2019), с. 29-34; вказані автори, “Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa’s Coat of Arms”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 13 (Глухів – Київ, 2020), с. 72-78; вказані автори, “Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles’ Reconstructions, 17th-18th c.”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*,

вип. 14 (Ніжин, 2021), с. 66-74. <https://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/sivershhina-v-istoriyi-ukrayini>

10. Володимир Мезенцев, «Загинув знаний археолог Юрій Коваленко, захисник України», *Гомін України*, рік LXXV, № 13, Торонто, 28 березня 2023 р., с. 10; Volodymyr Mezentsev, “Renowned archaeologist Yurii Kovalenko dies fighting Russian invaders”, *The Ukrainian Weekly*, vol. XCI, no. 15, Parsippany N. J., April 9, 2023, p. 5. <https://www.lucorg.com/2023/04/renowned-archaeologist-yurii-kovalenko-perished-in-the-battle-with-russian-invaders-of-ukraine>; Олександр Коваленко, Ірина Мошик, Людмила Ясновська, «Пам’яті Юрія Олександровича Коваленка (1966–2023)», *Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал*, 2023, № 4 (172), Чернігів, с. 200-202. <https://www.youtube.com/watch?v=tX-6jc4jxPI>

11. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи* (Торонто, 2019), с. 7-16; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* (Торонто, 2020), с. 8-16. Див. також посилання 4, 12.

12. Сергій Павленко, *Батуринська фортеця* (Київ, 2019), с. 134-136; Юрій Ситий, *Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»* (Чернігів, 2023), с. 240-245.

13. *Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів*, ред. Олександр Коваленко та ін., 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 667-670.

14. <https://novynarnia.com/2023/11/13/vchora-baturyn-sogodni-bucha-z-nagody-315-h-rokovyn-baturynskoyi-tragediyi-1708-roku/>; <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstoyatel-vshanuvav-zhertv-baturynskoyi-tragediyi/?fbclid=IwAR1PsBNnGcNIF2Z1isnCxutIJu9Gkc9l4UonOHzeJrl2rtoSuHZWKeVzA>;

15. Лариса Виноградська, Юрій Ситий, «Батуринська кахля», *Пам’ятки України: історія та культура*, № 3, Київ, 2008, с. 29, 33, 37, 38.

16. Людмила Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», кандидатська дисертація (Київ, 2017), с. 79, 98. https://chtyvo.org.ua/authors/Myronenko_Liudmyla/Keramichniy_kompleks_Baturyna_XVII_pochatku_XVIII_st

17. Агнія Колупаєва, *Українські кахлі XIV – початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть* (Львів, 2006), с. 157, 165, 169-170; Ірина Штанкіна, «Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст.», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць*,

присвячений 300-літтю Батуринської трагедії (Київ, 2008), с. 248-260. Див. також посилання 1, 4, 11, 15, 16.

18. Виноградська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 35, рис. 3: 2, 5, 6, фото 3, 18; Лариса Виноградська, Юрій Ситий, «Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці 2001-2002 рр.», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 272, рис. 2: 6, табл. XXXII, 4.3; Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 125, 128-130, 132-133, рис. 75: 1, 79: 1-4, 80: 1.

19. Див. посилання 71, 85, 95.

20. Колупаєва, *Українські кахлі XIV – початку XX ст.*, с. 120, 122-123, 170.

21. Див. посилання 81, 98.

22. Володимир Мезенцев, «Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 216-235; його ж, «Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині», *Сіверщина в історії України*, вип. 6 (Київ – Глухів, 2013), с. 220-234; його ж, «Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці», *Сіверщина в історії України*, вип. 7 (Київ – Глухів, 2014), с. 26-38. Серію статей В. Мезенцева по архітектурі та керамічному декору палацу І. Мазепи на Гончарівці в Батурині також надруковано у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*, вип. 3, 4, 8-10, Київ – Глухів, 2010, 2011, 2015-2017 (<http://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/sivershhina-v-istoriyi-ukrayini>). Volodymyr Mezentsev, “Mazepa’s Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration”, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. Serhii Plokhly (Cambridge, Mass., 2012), pp. 433-470; цю статтю видано також в *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, 2009-2010, pp. 433-470. Див. також Віктор Вечерський, *Гетьманські столиці України* (Київ, 2008), с. 185-186.

23. Володимир Мезенцев, «Реконструкції та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині», *Сіверщина в історії України*, вип. 4 (Київ – Глухів, 2011), с. 163-171; його ж, «Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп’ютерні реконструкції та київські аналогії», *Сіверщина в історії України*, вип. 10 (Глухів – Київ, 2017), с. 148-160. Див. також посилання 4, 24, 27.

24. Володимир Мезенцев, «Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз», *Сіверщина в історії України*, вип. 8 (Київ – Глухів, 2015), с. 133-144; його ж, «Західні аналогії конструкцій підлог Мазепиноного палацу в Батурині», *Сіверщина в історії України*, вип. 9 (Київ – Глухів, 2016), с. 196-210; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2017), с. 21.
25. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», *Сіверянський літопис*, 2010, № 4-5, с. 13, 15; Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 108-109.
26. Щиро дякуємо Л. Мироненко за її фахові консультації В. Мезенцева у 2023 р. про кахлі з розкопок Батурина та за апробацію і обговорення першого варіанту цього буклету.
27. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи*, с. 11-22; Володимир Мезенцев, «Керамічні розетки споруд Центральної України XVII-XVIII ст.», *Сіверщина в історії України*, вип. 11 (Глухів – Київ, 2018), с. 125-136. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Hlukh-18-rozetky-Uk.-1pdf.pdf>; його ж, «Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII-XVIII ст.», *Сіверщина в історії України*, вип. 12 (Глухів – Київ, 2019), с. 136-150. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf
28. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, с. 19-21, іл. 20-22. Див. також посилання 15.
29. Юрій Ситий, Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р.», Науковий архів Інституту археології НАНУ в Києві за 2010 р., с. 28, 31, рис. 104, 105; Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 129, рис. 79: 4.
30. Юрій Ситий, Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2009 р.», т. 2. Науковий архів Інституту археології НАНУ в Києві за 2009 р., с. 32, 44, 47, рис. 57, 89, 122; Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Дослідження гетьманської столиці у 2009 р.», *Археологічні дослідження в Україні 2009* (Київ – Луцьк, 2010), с. 191, рис. 4: 1.
31. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р.», с. 28.
32. Див. посилання 28 та Volodymyr Mezentsev, “Archaeological Research of Baturyn in 2020”, *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*, no. 32, January 2021, pp. 15-16, figs. 4-6. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/issue/view/549/324>; Mezentsev, Sytyi, Kovalenko, “Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles’ Reconstructions, 17th-18th c.”, pp. 68-70, figs. 4-6.
33. Див. посилання 29, 30.
34. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 129, рис. 79: 2.
35. Там само.
36. Див. посилання 83, 85.
37. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Олександр Терещенко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», Науковий архів Інституту археології НАНУ в Києві за 2018 р., рис. 239.
38. Ситий, *Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»*, с. 33, 34.
39. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 104, 108-109;
40. Когут, Мезенцев, Ситий, *Кахлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина*, с. 31-32, 36; Володимир Мезенцев, «Зображення західних воїнів на кахлях з розкопок Батурина», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 16 (Ніжин, 2023), с. 62-64. <https://www.academia.edu/110774021>; його ж, «Зображення козаків та європейських найманців, знайдені у Батурині», *Свобода*, рік 130, число 22, Парсіппані, Нью-Джерсі, 2 червня 2023 р., с. 14; Zenon Kohut, Volodymyr Mezentsev, Yurii Sytyi, “Researchers discover images of Hetman Mazepa’s warriors in Kozak state capital Baturyn”, *The Ukrainian Weekly*, vol. XCI, no. 25, Parsippany, N. J., June 18, 2023, pp. 12. <https://subscription.ukrweekly.com/2023/06/researchers-discover-images-of-hetman-mazepas-warriors-in->

kozak-state-capital-baturyn

41. Ольга Ковалевська та ін., *Гетьман: Шляхи* (Київ, 2009), іл. 131; *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk* (Kyiv, 2010), p. 110, fig. 68.

42. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 128, рис. 79: 1. Див. також посилання 26.

43. Див. посилання 41.

44. Щиро дякуємо названим дослідницям Батурина за пересилку звідти світлин кахлі типу 60 Т. Кудлай та важливі консультації про техніку її виготовлення.

45. Олена Попельницька, «Зібрання кахель XIV-XVIII століть Національного музею історії України», *Український керамологічний журнал*, № 1-4, Опішне, 2005, мал. 3: 13; Лариса Виногородская, «Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI-XVII веков», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей*, вип. 16 (Київ, 2007), рис. 1: 6, 7.

46. Див. посилання 67, 68, 73, 83, 85.

47. Див. посилання 42.

48. Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 35.

49. Колупаєва, *Українські кахлі XIV – початку XX ст.*, с. 170; Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 130, рис. 75: 1, 80: 1.

50. Ковалевська, *Гетьман: Шляхи*, іл. 202.

51. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 129.

52. Дарія Фінадоріна, «Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври», *Місто: історія, культура, суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій (Київ, 2016), № 1, с. 144-146. <https://www.academia.edu/35110376>

53. Попельницька, «Зібрання кахель XIV-XVIII століть Національного музею історії України», с. 85, 92, мал. 3: 13.

54. Олена Попельницька, «Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII-XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань НМІУ)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей*, вип. 9 (Київ, 2000), с. 55, рис. 3: 2; Сергій Балакін, Гліб Івакін, «Підземні скарби Київського арсеналу», *Відлуння віків*, № 1 (7), Київ, 2007, с. 2007 с. 30.

55. *200 sztuk*, red. Magdalena Weber-Faulhaber. Muzeum Narodowe w Poznaniu (Poznań, 2018), s. 52-57, іл. 19, 20.

56. Людмила Міляєва, «Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст.», *Вісник Львівського університету*. Серія мистецтво, вип. 3 (Львів, 2003), с. 162; Василь Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків* (Київ, 2012) с. 281-292; https://uk.wikipedia.org/wiki/Надгробок_князя_Костянтина_Острозького; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>

57. <https://antikvar.ua/nadgrobok-kostyantyna-ostrozko>

58. Ірма Тоцька, О. Єрко, «До історії північної галереї Софії Київської», *Археологічні дослідження стародавнього Києва* (Київ, 1976), с. 127-129, рис. 5; Надія Нікітенко, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві* (Київ, 2003), с. 234-235, 243-245.

59. Maria Krynicka, Marek Wierzbicki, “Octaviano Mancini architekt w służbie metropolity Piotra Mohyły”, *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*, t. V, Kraków, 1959, s. 22-40. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rsmnk1959/0028/image.info>; Міляєва, «Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст.», с. 163-170; Мезенцев, «Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII–XVIII ст.», с. 140-144. <http://www.mazepa.name/z-istoriyi-arhitektury-chasiv-mazepy>

60. Serlio S. *Regole generali di architettura di Sebastiano Serlio Bolognese: sopra le cinque maniere de gliedifici, cioe, thoscano, dorico, ionico, corinthio, e composito; con gli essempli de l'antiquita, che per la maggior parte concordano con la dottrina di Vitruvio. Con noue additioni, et castigationi, del medesimo autore in questa terza editione fatte: come ne la seguenie carta e notato. In Venetia con priuilegio Apostolico et Venetiano. [Per Pietro de Nicolini da Sabbio. M.D.LI.]*, nr inw. MNK VIII-XVI-80. Muzeum Narodowe, Kraków.

61. Див. посилання 59.

62. Див. посилання 60, Serlio S. *Libro Quarto*, k. LX (іл. 25).

63. Міляєва, «Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва», с. 162-170.

64. Дмитро Степовик, *Українська гравюра бароко* (Київ, 2012), с. 22, 23, 39.

65. Див. посилання 67, 68.

66. Див. посилання 26.

67. Див., наприклад, Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз, Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко (Київ, 2006), с. 21, 34, 46, 158, 223, 230, 243, 279, 309, 312, 361,

- 364, 419, 424, 430, 490, 498, 506; Степовик, *Українська гравюра бароко*, с. 22, 23, 103, 107, 126, 130, 131, 159, 160, 179, 197, 211, 264, 269, 279, 324, 402, 428, 430, 451, 454. Див. також посилання 68.
68. Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 182, 189, 192, 196, 487.
69. Там само, с. 46, 361; Степовик, *Українська гравюра бароко*, с. 22, 23, 107.
70. Леонід Тимошенко, *Руська релігійна культура Вільна (XVI – перша третина XVII ст.)*, Дрогобич, 2020, с. 796, іл. 34. Див. також Oleksander Ohloblyn, “Western European and the Ukrainian Baroque: An Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman Ivan Mazepa”, *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії* (Київ, 2008), с. 280-281.
71. *Історія української культури*, т. 3: *Українська культура другої половини XVII-XVIII століть* (Київ, 2003), с. 940; Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 156, 159, 161, 164, 169, 175.
72. Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 410.
73. Ковалевська, *Гетьман: Шляхи*, іл. 151.
74. *Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского*, т. 1 (Київ, 1898), с. 4, 13, № 33, 38, 545 на таблицях фото. http://history.org.ua/LiberUA/KatUkrDrTarn1_1898/KatUkrDrTarn1_1898.pdf
75. Наталія Реброва та ін., *Батурин: історія в пам'ятках* (Ніжин, 2008), с. 41.
76. Дякуємо Н. Дробязко та К. Солдатовій за консультації В. Мезенцева про датування тої ікони і її відношення до І. Мазепа. Однак ці питання потребують подальшого спеціального дослідження.
77. Сергій Павленко, *Іван Мазепа: догетьманський період* (Київ, 2020), с. 72-84; Тетяна Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»* (Київ, 2013), с. 183-184;
78. Ситий, Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепа на Гончарівці», с. 15.
79. Когут, Мезенцев, Ситий, *Кохлі з фігурами воїнів Івана Мазепа з розкопок Батурина*, с. 30; вказані автори, «Зображення воїнів Івана Мазепа на кахлях з розкопок Батурина», *Гомін України*, рік LXXV, № 19, Торонто, 16 травня 2023 р. с. 11. <https://www.academia.edu/101902340>. Мезенцев, «Зображення західних воїнів на кахлях з розкопок Батурина», с. 62.
80. Там само. Див. також Теодор Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709* (Мюнхен, 1988), с. 104-105; Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, вид. 2, ред. Любомир Винар (Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001), с. 67.
81. Maria Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku* (Wrocław, 1987), s. 257-258.
82. Дякуємо адміністрації Національного заповідника «Софія Київська» за дозвіл В. Мезенцеву обміряти й сфотографувати керамічні плити з барельєфами янголів, що зберігаються у його фондах, та опублікувати їхні знімки (іл. 32).
83. Сергей Килессо, *Керамика в архитектуре Украины* (Київ, 1968), с. 9, рис. 3.
84. Про перебудови і ремонти Успенського собору див., наприклад, *Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври* (Київ, 2002), с. 83-85. Див. також Мезенцев, «Керамічні розетки споруд Центральної України XVII-XVIII ст.», с. 126. <https://day.kyiv.ua/uk/photo/yak-кахли-stvoryuyut-svyato>; <https://vechirniy.kyiv.ua/news/10603>
85. Юрій Лашук, *Українські кахлі IX-XIX ст.* (Ужгород, 1993) с. 37, рис. 23.
86. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_монастир_\(Переяслав\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_монастир_(Переяслав)).
87. Килессо, *Керамика в архитектуре Украины*, с. 9-10; Лашук, *Українські кахлі IX-XIX ст.*, с. 34; Мезенцев, «Керамічні розетки споруд Центральної України XVII-XVIII ст.», с. 131-132, рис. 13-15.
88. Див. посилання 86.
89. Див. посилання 23, 27.
90. Виноградская, «Орнаментальные мотивы», с. 440-441, рис. 1: 6, 7.
91. Фінадоріна, «Загальна характеристика знахідок півночі кахлі», с. 144.
92. Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина», с. 129-130.
93. Charles Dempsey, *Inventing the Renaissance Putto* (Chapel Hill – London, 2001), p. 1-61, 76, 86; Christian Kleinbud, “At the boundaries of sight: The Italian Renaissance cloud putto”, *Renaissance Theory of Vision* (Surrey – Burlington, 2010), pp. 117-127, figs. 13, 14. <https://en.wikipedia.org/wiki/Putto>
94. Див., наприклад, зображення путті на ранньомодерних спорудах Польщі, здебільше у Кракові: Tadeusz Dobrowolski, *Sztuka Krakowa* (Kraków, 1971), іл. 149, 152, 161-163, 166, 167, 186, 204, 209, 211, 212, 215, 218-221, 225, 226, 246, 247-249, 257, 262; Mieczysław Zlat, *Sztuka polska: Renesans i manieryzm* (Warszawa, 2008), t. 3, s. 43, 45, 47, 53, 61, 80, 84, 129, 131, 136, 137, 145, 147-149, 166, 168, 180, 194, 195,

197, 200, 218, 220, 221, 224, 227, 229, 233, 236, 238, 248, 253, 269, 271, 280, 284, 285, 291, 293, 305, 309, 310, 312, 313, 317, 318, 341.

95. *Історія українського мистецтва*, т. 2: *Мистецтво XIV – першої половини XVII століття* (Київ, 1967), с. 56, 58, 64, 75, 79, 82, 90, 97, 106, 118, 139, 143-144, 155-156, іл. 76, 77, 87, 96, 99-100; «Декоративне різьблення Острозького осередку XIV – першої половини XVII століття», *Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія* (Острог, 2010), с. 968, 969.

96. Галина Івашків, «Прадавні та християнські мотиви на кахлях зі збірки Петра Лінинського», *Український керамологічний журнал*, № 1-4, Опішне, 2005, с. 105-106, мал. 25, 27, 28.

97. Katarzyna Moskal, *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (Stove Tiles in the Collection of the Historical Museum of the City of Kraków)*, Kraków, 2012, s. 260-261, il. 138.1,2.

98. Jan Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne* (Warszawa, 1984), s. 54-55, 410, pl. 1; idem, *Polskie rzemiosło artystyczne: średniowiecze* (Warszawa, 2000), s. 284-288; Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, s. 260-261.

99. Moskal, *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, s. 293-294, il. 161.

100. Marcin Krzepakowski, “Ratownicze badania archeologiczne zaplecza dworu staropolskiego Rogalińskich herbu Łódzia w Niedźwiedzicach”, *Wągrowieckie studia muzealne*, t. III (Wągrowiec, 2016), s. 155, 160, rys. 12: 3. <https://www.academia.edu/30698677>

101. Дуже дякуємо дирекції Національного музею у Кракові за дозвіл В. Мезенцеву оглянути й сфотографувати численні пічні кахлі Малопольщі XV-XVIII ст. в експозиції та фондах та науковій співробітниці музею д-р Божені Костюх і д-р Катаржині Москаль (Музей історії м. Кракова) за важливі консультації про ці експонати у 2014-15 рр. (іл. 34, 35).

102. Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne*, s. 295.

103. Там само, s. 170, 172, 295, 408-410; Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce*, s. 260, il. 153-160, 208, 209, 219-224; Колупаєва, *Українські кахлі*, с. 171-176.

104. Див. посилання 26.

105. Дмитро Куштан, «Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины)», *Ніжинська старовина*, вип. 10 (13), Київ, 2010, с. 42, 44, 48. <https://www.academia.edu/29833946>; Когут, Мезенцев, Ситий, *Кохлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина*, с. 24-25, іл. 24, 25. Див.

також посилання 106.

106. Виногородська, Ситий, «Батуринська кахля», с. 34-35. Див., наприклад, Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce*, il. 17, 34, 42, 61, 107, 117, 131, 199, 202.

107. J. Klepacka, “Kościół WW. Świętych w Krakowie”, *Kronika Miasta Krakowa 1959–1960* (Kraków 1962), s. 38-39; A. Fischinger, “Kraków, ul. Grodzka 47, Kanonicza 2, Senacka 7 dokumentacja historyczna”, mps *Pracowniach Konserwacji Zabytków* (Kraków 1975); B. Krasnowolski, L. Sulerzyska, “Kraków, Blok nr 38, studium urbanistyczno-historyczne, Katalog zabytków”, mps *Pracowniach Konserwacji Zabytków* (Kraków 1977). Щиро дякуємо співробітниці Управління муніципальної охорони пам’яток Кракова п. Галині Райковській за цінні консультації В. Мезенцева про ранньомодерні споруди Польщі та їхній декор у 2015-16 і 2023 рр. (іл. 37).

108. Див., наприклад, Dobrowolski, *Sztuka Krakowa*, il. 221, 257; Zlat, *Sztuka polska*, s. 310, 317.

109. *Історія українського мистецтва*, т. 2, іл. 96. https://www.pslava.info/ZhovkvaM_VichevaPl_KostSvLavrentija_TombZolkiewski,204321.htm

110. Наталія Пільтяй, «Крилаті янголи в експозиції палацу Кирила Розумовського», *Слово «Гетьманської столиці»*, № 2 (77), Батурин, березень-квітень 2020 р., с. 5. <https://baturin-capital.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/Slovo-Hetmanskoj-stolytsi-2020-02.pdf>

111. Dempsey, *Inventing the Renaissance Putto*, fig. 11.

112. Див. про ці собори F. C. Pavilo, *Rome in Colour* (Rome: Casa Editrice Lozzi, 1972), pp. 46, 49-50, 56-59.

На задній обкладинці: Частини глазурованої кахлі типу 72-А та теракотової типу 72 з рельєфами янголів від декору печей палацу І. Мазепи на Гончарівці. Світлина В. Мезенцева, комп’ютерний дизайн обкладинки С. Дмитрієнка.

